

БЪЛГАРСКОТО ПОЛИТИЧЕСКО И ЕТНИЧЕСКО ПРИСЪСТВИЕ В ДНЕСТЪРСКО-КАРПАТСКИЯ РЕГИОН (XII – XIV В.)

Тервел Попов

THE BULGARIAN POLITICAL AND ETHNIC PRESENCE IN
THE DNIESTER-CARPATHIAN REGION
(12TH – 14TH CENTURY)

Tervel Popov

Abstract: *The article examines a number of written sources (western treatises, royal charters, letters, historical works, Arabic and Persian manuscripts, geographical and nautical maps, etc), which testify about the Bulgarian political and ethnic presence in the Dniester-Carpathian region. Shown is how during different periods the local population was under the rule or in the sphere of influence of the Hungarian Kingdom, the Principality of Galicia-Volhynia, the Golden Horde, and the Bulgarian Tsardom. Some of the adornments found near Voinești, Oțeleni, and Cotnari originate from the area of South Danube and together with the monetary finds present important evidence about the relations of Dniester-Carpathian region with the Bulgarian lands south of the Danube. There are many toponymic, anthroponymic, and linguistic data about the Bulgarian ethnic presence in the lands of Moldova.*

Keywords: *Bulgarian Tsardom, Dniester-Carpathian region, Hungarian Kingdom, Golden Horde, Cumans, Alans, Theodor Svetoslav.*

Проблемът за българското политическо и етническо присъствие на територията между р. Днестър и Източните Карпати през XII – XIV в. е един от най-сложните и трудните за решаване в българската историческа наука. Това несъмнено се дължи на малкото извори. Петър Коледаров (1922 – 1992) изобразява на своите карти обширни владения на възобновеното Българско царство в Днестърско-Карпатския регион, но всъщност трудно може да се каже каква територия обхваща българската власт на север от Дунавската делта през този период и най-вече в какво се изразява тази власт, защото липсват преки данни за нейната структура (администрация, данъчна система и т.н.) в тамошните земи.

Българската държавна традиция на север от Дунавската делта има дълбоки корени. Още при основаването си, България на Долния Дунав контролира дн. Бесарабия и част от дн. Молдова. За защита от хазарски и аварски на-

падения на тази територия българите се осланят на Южния Бесарабски вал, Северния Бесарабски вал и Галацкия вал. За отбрана от хазарите е построено през VIII – IX в. дървено-земленото укрепление при дн. с. Калфа в Молдавия [Чеботаренко, Г. Ф. 1973]. В Днестърско-Карпатския регион през VIII – XI в. са разположени над 100 раннобългарски селища, пометени в края на X и началото на XI в. при походите на руския княз Светослав Игоревич (945 – 972) срещу България през 968 и 969 г. и печенежките нашествия [Козлов, В. И. 2015]. Елементи от материалната култура на ранносредновековното Българско царство, известна още като „култура Дриду“ и „балкано-дунавска култура“, се съхраняват на север от Дунавската делта и през XI – XII в. заедно с източно-славянската и номадската [Чеботаренко, Г. Ф. 1982, с. 9, 40, 47–55]. Според някои румънски автори т.нар. „култура Ръдукънен“ от втората половина на XI и XII в. е генетично свързана с културата „Дриду“, с която има немалко сходства в съдове, сечива, пещи, типове жилища, погребални ритуали. Тя е представена в редица селища на територията между Източните Карпати и Днестър – Ханска, Петруха, Ръдукънен, Хлинчя, Бръдичеш, Дънеш, Молец и др. [Spinei, V. 1986, pp. 63–65] Става въпрос за запазено старо българско население, влязло в контакти, съжителство и етническа симбиоза с придошлите номади.

Писмени извори с преки и косвени данни за българското политическо и етническо присъствие

Съществуват редица извори за съседството на Българското царство с руските земи (Галицко-Волинското княжество) през XIII – XIV в. Други източници са по-конкретни и дават сведения за българското политическо и етническо присъствие във важното пристанище Белград-Маврокастро (дн. гр. Белгород Днестровский в Украйна) на устието на Днестър. Интерес представляват домашните извори, които отразяват най-вече спомена за българското господство на север от Дунав, вкл. в част от Днестърско-Карпатския регион.

В трактата „Описание на земите“, съставен между 1255 и 1261 г., чийто анонимен автор е сравнително добре запознат с европейските страни, се посочва, че България е „съседна откъм северната страна с Русция [Русия]“ (*Hec contigua est a parte aquilonis Ruscie*) [Кораћ, Д. Радић, Р. 1998, с. 252; Гюзелев, В. 2012, с. 260]. Същият автор точно отбелязва, че България е съседна и на Унгарското кралство [Кораћ, Д. Радић, Р. 1998, с. 252; Гюзелев, В. 2012, с. 260]. Що се отнася до южните граници на Галицкото (от 1199 г. Галицко-Волинското) княжество, властта му едва ли се простира чак до Дунавската делта и до устието на Днестър с Белград-Маврокастро [Пашуто, В. Т. 1950, с. 168–169; Войтович, Л. 2011, с. 15–22]. Напротив, след като през 70-те години на XIII в. днестърският град попада под господството на могъщия татарски темник Ногай, в началото на следващото столетие българската власт в града е частично възстановена (под върховенството на Златната орда), а редица извори показват тамошното българско политическо и етническо при-

съствие през първите десетилетия на XIV в. Н. Дашкевич смята, че земите на дн. Молдова и Бесарабия се намират под някаква зависимост от Галицко-Волинското княжество, но неговата южна граница минава по горното течение на р. Прут, а Коломия (дн. гр. Коломия в Иваново-Франковска обл., Украйна), Онут (при дн. с. Онут в Черновицка обл., Украйна) и Бакота (при дн. с. Бакота в Хмелницка обл., Украйна) са най-южните му градове, отбелязани в летописите [Дашкевич, Н. 1873, с. 72–73]. Освен тях изследователи посочват като южни погранични пунктове на Галицката земя и крепостите Василев, Ушица, Калиус, Кучелмин [Рабинович, Р. 2005, с. 79]. Твърде съмнително е Българското царство да е граничело пряко с Галицко-Волинското княжество при тези градове и твърдини. Княжеството на югоизток най-вероятно няма постоянна, твърдо установена граница [Рабинович, Р. 2005, с. 79]. По-скоро между двете държави се простира буферна територия, обитавана от кумани, бродници, алани (яси), берендеи, потомци на печенеги и узи и т.н. В писмо на унгарския крал Бела IV (1235 – 1270) до папа Инокентий IV (1243 – 1254) от 1250 или 1254 г. „Кумания“ (*Cumania*) и „бродниците“ (*Brodnici*) са отбелязани между Русия и България [ЛИБИ IV. 1981, с. 101]. Други райони в Днестърско-Карпатския регион са „ничия“ земя – татарският пълководец Кадан през 1241 г. се придвижва три дни с войската си „през горите между Русия и Кумания“ (*inter Rusciam et Comaniam per silvas*), докато достигне гр. Рудна в Северна Трансилвания [Магистр Рогерий. 2012, с. 30, 76]. Отделни племена и общности в региона са под върховенството и влиянието на Търновска България, а други се намират в зависимост от Галицко-Волинското княжество. Съседството между двете държави се осъществява чрез племената в Днестърско-Карпатския регион, подвластни или зависими от тях. Трябва да се подчертае, че през XII – XIV в. етническата и политическата ситуация на рядко населената територия между Източните Карпати и Днестър не са статични – прииждат нови народи и племена и правят още по-пъстра тамошната етническа мозайка, а политическото присъствие на Търново в региона минава през различни етапи на разширяване, свиване, изчезване и възстановяване, като важна роля за развитието на тези процеси играят две значими сили – Унгарското кралство и Златната орда.

В „Анонимно описание на Източна Европа“ от 1310 – 1311 г. не само е отразена възстановената българска власт в дн. Бесарабия, дарена на цар Теодор-Светослав Тертер (1300 – 1322) от златноординския хан Токтай (1291 – 1312), но е отбелязано съседството на Българското царство с Галицко-Волинското княжество: „До това царство [България] има една друга извънредно голяма земя, която се зове Рутения (*iuxta hoc imperium est et alia terra permaxima, que vocatur Ruthenia*) и която също е разположена до Гърция [Византия] откъм северната ѝ част, както и България, но все пак е над България (*tamen est supra Bulgariam*). А тази земя [Рутения] има сходни с България условия и се напоява от същите реки... (*Hec autem terra habet consimiles condiciones cum Bulgaria et ab eisdem fluminibus irrigatur*)“ [Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А.

2013, с. 130–131]. Някои изследователи смятат, че тези реки са Днестър, Прут и Серет [Коледаров, П. 1989, с. 88; Павлов, П. 1996, с. 71; Мохов, Н. А. 1978, с. 67; Параска, П. 1981, с. 65]. Под „Рутения“ анонимният автор има предвид Галицко-Волинското княжество и това се изяснява от сведението за неговия владетел – „превелик дук на войнството, който се нарича княз Лъв [Лев II Юриевич, 1308 – 1323]“ (*habet unum ducem permaximum virorum qui vocatur dux Leo*) [Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А. 2013, с. 131, 172–173].

За териториалния обхват на Българското царство в началото на XIV в. може да се съди от сведението в „Описанието“, че през средата му протича Дунав (*per medium istius imperii transit Danubius fluvius*) [Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А. 2013, с. 129]. Въпреки че там България е отбелязана със столица Бдин и с владетели Шишмановци, не е описано само Бдинското княжество, а цялото Българско царство. Това проличава както от данните за неговото съседство с Галицко-Волинското княжество, така и от следното описание: „Земята [на Българското царство] е много обширна, просторна и хубава (*Terra est multum lata et spatiosa ac delicata*). Напооява се от десет плавателни реки, осеяна е с живописни гори и дъбрави, изобилства с хляб, месо, риба, сребро и злато и много стоки, предимно восък и коприна. Впрочем в нея има много сребърни рудници и всички реки също влачат пясък, смесен със злато, откъдето по заповед на царя непрекъснато се добива и обработва златото. През средата на царството минава реката Дунав [...] Животните еднорог [*unicornia*=тур], *tigrides* [зубър] и бобър прекомерно изобилстват в тази земя. Тя не е нито много планинска, нито прекомерно равна; все пак в нея се срещат твърде високи планини и много равна земя“ [Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А. 2013, с. 129–130]. При описанието на България анонимният автор отчасти се опира на данните в енциклопедичния труд „За свойствата на нещата“ (1235 г.) на Бартоломей Английски: „Панония е провинция на Европа, която била завладяна от онзи народ българи, на когото е наречена България [...] Тя е твърде равнинна и плодородна земя, богата с планини и гори, напоявана от много реки и потоци, богата със златни залежи и други метали; има големи планини, в които се намират различни по вид мрамори; в някои планини има много сол, изобилства на дивеч и кожи“ [Гюзелев, В. 2012, с. 239]. В същото време авторът на „Описанието“ дава допълнителна, много по-подробна и конкретна информация.

В „Анонимното описание“ се посочва, че „татарите завзели споменатото [Българско] царство и го направили поданно на себе си“ и то „сега робува под данта на татарите“. Подчертава се сходната съдба на Рутения, която „сега е данница на татарите, както и България“ [Живковић, Т. Петровић, В. Узелац, А. 2013, с. 130–131]. Неизвестният автор в случая също вероятно визира не само Бдинското княжество, а политическото състояние на цялото Българско царство [Кръстев, К. 2011 а, с. 126]. Информацията за продължаващо върховенство на Златната орда над България в първите десетилетия на XIV в. намира потвърждение в редица извори.

След сведенията за Рутения в „Анонимното описание“ се пояснява: „Всички тези народи са схизматични, вероломни; имат един и същи език. Тук трябва да отбележа, че рутените, българите, рашаните [сърбите], словенците, бохемците, поляците и прусите говорят един и същ език, а именно славянския, откъдето проличава, че славянският език е по-голям и по-разпространен от всички езици в света“ [Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А. 2013, с. 131]. Анонимният автор изобщо не отбелязва съществуването на влашко романоезично население на север от Дунав, а само на юг от реката „между Македония, Ахея и Солун“ [Живковић, Т. Петровић, В. Узелац, А. 2013, с. 102]. За власи отвъд голямата река обаче знаем от други извори, както и че в началото на XIV в. вече съществува „ядрото“ на бъдещото Влашко княжество.

Могат да бъдат изброени още сведения за съседството на Българското царство с руските земи. В трактата „Напътствие за извършване на кръстоносен поход“ (1332 г.) френският монах Раймон Етиен (Псевдо-Брокард) пише: „Също в Европа има много и разноезични народи, които не са единни с нас във вероизповеданието и учението. Защото има рутени [руси], които се простират на повече от 40 дни [път] и те са съседи с бохемците [чехите] и граничат с поляците; също тук е обширното Българско царство (*est etiam imperium Bulgarorum latum*), което се простира на повече от 20 дни [път]. След това следва Славония, където има много кралства, именно – Рашка, Сърбия, Хелминия, Хърватия, Зета“ [Recueil des historiens... II. 1906, р. 382; Гюзелев, В. 2012, с. 341]. Авторът следва географския преглед на страните в посока изток–запад и показва русите и Славония като съседи на България. От другите данни, изложени в трактата, може да се приеме, че България е представена като страна, разположена между Славония, Унгария, рутените, „Хазария“ и Цариград [Ненов, К. 2015, с. 67–68].

Съседството на България и Русия трябва да се търси в интерполация от немския преводач на пътеписа на английския рицар Джон Мандевил: „И може също така да пътува през България и кралството на русите [вероятно Галицко-Волинското княжество] и Ливландия [Литва], която граничи с Прусия“ (*und ma mag auch zieche durch pulgam und das künigreych von russen und durch inflandt das stosset preüssen*) [Mandeville, J. 1991, р. 5; Ненов, К. 2015, с. 74]. Държавите са изброени последователно от юг на север – първо България, после „Руското кралство“ и накрая „Ливландия“ (Литва). Тъй като руските земи и Литовското княжество са съседни, най-вероятно и Българското царство е отбелязано като съседно на Русия. Логиката на този пасаж води към подобно заключение.

Данни за съседството на България и Русия има и в една анонимна грузинска хроника от XIV в. И в двете известия за завладенията от татарите страни, след „Хазария“ е отбелязана Рус, а след нея – България, която граничи със сърбите („Хазария, Рус до боргарите и сърбите“, „Хазария, Рус, България до сърбите“) [Картлис Цховреба. 2008, с. 343, 361; Звездов, С. 2020, с. 22, 24].

Българското царство е представено като страна, намираща се между Русия и Сърбия.

Информация за възможно българско политическо присъствие в част от дн. Молдова се съдържа в писмото на крал Бела IV до папа Инокентий IV от 1250 или 1254 г. Кралят подчертава, че „областите, граничещи откъм изток“ с Унгария, са „Русия, Кумания, бродниците, България“ (*Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria*) [ЛИБИ IV. 1981, с. 101]. А между Русия (Галицко-Волинското княжество) и България са споменати „Кумания“ и бродниците, част от буферната територия между двете държави. България е отбелязана след бродническата общност, която обитава района на изток от р. Серет [Параска, П. 1981, с. 11]. Основателно е мнението, че тези бродници граничат с българите, куманите и русите [Мохов, Н. 1978, с. 51]. На 31 юли 1227 г. папа Григорий IX пише на естергомския епископ, че земята на бродниците е съседна на Кумания (*Cumania et Brodnici, terra illa vicina*) [DRH. D. I. 1977, р. 14]. Римският първосвещеник визира „Кумания“ в Днестърско-Карпатския регион, където се създава католическата Куманска епископия. На север бродниците в региона граничат с руските земи. Логично е, че и България, спомената в писмото на Бела IV заедно с Русия, Кумания и бродниците, е разположена в съседство с войнствената бродническа общност. Вероятно българските владения граничат с бродниците на север от Дунавската делта, на територията на дн. Молдова.

Интересно сведение, което може да се свърже с Дунавска България и изворите за нейното съседство с руските земи, дава венецианецът Марко Поло (1254 – 1324) в съчинението „Книга за чудесата на света“, описващо пътешествията му в периода 1271 – 1295 г. След като описва Русия, той отбелязва: „За друго тук няма какво да се каже, затова ще напуснем Русия и ще ви разкажем за Великото море, което е край тези области, и за тамошните жители, започвайки преди всичко с Константинопол. Но ще ви разкажа преди всичко за тези области, които са от запад и северозапад. В тази страна има област, наречена Лак (Лас), която граничи с Русия. Тук има крал (Re), а жителите са християни и сарацини. Много са добрите кожи тук; търговците ги изнасят в различни посоки. Жителите се занимават с търговия и занаяти“ [The Book of Ser Marco Polo... II. 1903, р. 487; Il libro di messer Marco Polo. 1932, р. 407; Минаев, И. П. 1902, с. 336]. Основателно се смята, че името „Лак“ означава „Влахия“ [The Book of ser Marco Polo... II. 1903, р. 489; Il libro di messer Marco Polo. 1932, р. 444; Минаев, И. П. 1902, с. 336; Марко Поло. 2011, с. 250, 252]. Различни средновековни автори използват подобни названия: *Aulak, Ulak, Illac, Blak*. По време на пътешествията на Марко Поло Влашкото и Молдовското княжество още не съществуват, а „Лак“ е представена като уредена страна с развита търговия и занаяти, управлявана от „крал“. В много западни извори областта Мизия или цялото Търновско царство са наречени „Влахия“ [Попов, Т. 2017, с. 117–119, 121]. Например в средата на XIII в. фламандският монах Вилхелм (Гийом) де Рубрук пише в своя отчет „Пътуване до източните страни“, че „Влахия [дн. Се-

верна България] е земя на Асен“ (*Blakia, que est terra Assani*) [**Hurmuzaki, E. Densușianu**, N. 1887, p. 265–266; **ЛИБИ IV**. 1981, с. 195]. Сведението на Марко Поло, че жителите на „Лак“ са смесица от християни и мюсюлмани, е сходно с данните на арабски автори за населението на градове като Белград-Маврокастро и Облучица-Исакча, разположени в българския политически и етнически ареал. Скъпите кожи, изнасяни от „Лак“ в различни страни, могат да се свържат с прочутите „български кожи“, намиращи добър пазар в средновековна Европа и тогавашния свят [**Гюзелев, В.** 2018, с. 204–205]. Ако информацията на Марко Поло за областта „Лак“ се отнася за Дунавска България, разполагаме с още един извор за нейното съседство с руските земи.

В съчинението на венецианския пътешественик има и друго сведение, което потвърждава, че „Лак“ е видоизменено от „Блак“ (= Влахия). Той отбелязва, че татарският хан Бату, наречен от него Саин, завладява Русия, Кумания, Алания, Лак, Меджар, Зик (Зихия), Готия (на Кримския п-в) и Хазария [**The Book of Ser Marco Polo... II**. 1903, p. 490; **Марко Поло**. 2011, с. 251–252]. Това сведение е сходно с данните в други извори за покорените от татарите страни, сред които е посочена и „Влахия“. Арабският автор от мамелюкски Египет Ан-Нувайри (араб. Ан-Нууайри) (1279 – 1333) дава следната информация за завоеванията на Души хан, син на Чингис хан: „След смъртта на баща си превзел северните страни, покорил царствата им и унищожил пребиваващите там групи от тюрки, племена от кипчаки [кумани] и други племена като ал-Лан [алани], ал-Ас [ясите=аланите в дн. Молдова], ал-Аулак [власи], ал-Джаркас [черкези], ар-Рус [руси] и други обитатели на северните страни“ [**Тизенгаузен, В. Г.** 1884, с. 129–130]. Сходни са сведенията на египетския дворецов сановник Ал-Айни (1361 – 1451), който споменава в летописа си „Наниз от бисери“, че татарските завоеватели нападат и подчиняват земите на кипчаците, аланите, асите, аулак (власите), черкезите и русите [**Тизенгаузен, В. Г.** 1884, с. 503]. В своята хроника флорентинецът Джовани Вилани (ок. 1274 – 1348) също отбелязва, че татарите завладяват „Кумания, Алания и Влахия (Bracchia)“ [**Cronica di Giovanni Villani... I**. 1823, p. 246]. С „Влахия“ Вилани може да обозначава не само Влахия на север от Дунав, но и дн. Северна България [**Vasary, I.** 2005, p. 31]. Венецианецът Джовани Джакомо Каролдо пише, че татарите „плячкосаха Влахия и Русия (*depredata la Valachia et Russia*) и се завърнаха в страната си“ [**Giovanni Giacomo Caroldo**. 2008, p. 234]. Възможно е под „Влахия“ тези автори да имат предвид Българското царство или само отвъддунавските му владения, които татарските нашественици прекосяват през 1241 г. Когато походът на татарите засяга българските земи на север от Дунав, цар Иван Асен II, наречен от френския поет трубадур Филип Муске „крал на земята на власите“ (*li rois de la tiere as Blas*), им нанася поражение или успява поне да ги отблъсне [**Chronique rimee... II**. 1838, p. 681; **Коледаров, П.** 1989, с. 64; **Димитров, Х.** 1998, с. 143]. В своята хроника Андреа Дандоло (1306 – 1354), венециански дож (1343 – 1354), посочва татарското нашествие в „крал-

ство Кумания“ (*regnum Cumanie*) и отбелязва: „Откъдето татарите, тръгвайки, завладели Руското кралство, Хазарската земя и Българското кралство (*Rusie regnum occupaverunt, terram Gacarie et regnum Bulgarie*) и след като се сблъскали с унгарците, навлезли в Трансилванската област (*Ultrasilvanam regionem invadunt*)“ [Andreae Danduli Ducis Venetiarum. 1938, р. 299]. Тъй като „regnum Bulgarie“ е отбелязано след „Хазарската земя“ и преди нахлуването на татарите в Трансилвания, възможно е да става въпрос за откъдунавските български владения [Узелац, А. 2015а, с. 44]. Не е изключено и друго – „regnum Bulgarie“ да е Волжка България, но е по-малко вероятно. Наистина Дандоло назовава Българското царство на Долния Дунав „Загора“ [Andreae Danduli Ducis Venetiarum. 1938, р. 292, 295], но също така пише, че Иван Асен II е „крал на българите“ (*Oxano, Bulgarorum rege*) [Andreae Danduli Ducis Venetiarum. 1938, р. 287]. Сходно изброяване на страните, покорени от татарите, се среща в споменатата вече грузинска хроника: „...великият каен Бато [Бату], който владеел Кипчакия [Кумания] и Овсетия [Алания], Хазария, Рус, България до сърбите...“ [Картлис Цховреба. 2008, с. 361; Звездов, С. 2020, с. 24]. За разлика от повечето арабски и западни извори, описващи татарското нашествие, тук вместо Влахия е отбелязана България, а пояснението, че тя е „до сърбите“, показва, че става въпрос не за Волжка, а за Дунавска България.

Арабските египетски автори Рукн-ад-дин-Байбарс (1245 – 1332) и Ан-Нувайри наричат пределите на дн. Молдова „земя на власите“, както назовават Търновското царство. Те отбелязват, че по време на междусобиците в Златната орда в края на XIII в. татарските пълководци Тунгуз и Таз извършват грабителски поход в „земята на власите и русите“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 116, 160]. Едновременното нападение над „влашките“ и на руските земи показва, че засегната от него е територията на дн. Молдова, съседна с Галицко-Волинското княжество. Тунизийският учен Ибн Халдун (1332 – 1406) дава по-различни данни. Той пише, че Чака, синът на Ногай, „се отправил на поход в страната на аланите и русите“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 383]¹. Това сведение също показва, че при татарското нападение са плячкосани земите на дн. Молдова, където се намира „земята на ясите [аланите]“, въпреки че за похода по-достоверни са данните на Рукн-ад-дин-Байбарс и Ан-Нувайри. Вероятно в самия край на XIII в. поради този набег са укрити съкровищата от с. Войнещ и с. Оцелен, в които има много накити с южнодунавски произход. После египетските автори посочват, че Чака намира убежище в „земята на власите“ и се укрива в Търново, при нейния „цар и владетел [Теодор-Светослав Тертер]“ [Тизенгаузен 1884, с. 117, 161, 384]. Показателно е, че Българското царство и територията на дн. Молдова са назовани „земя на власите“. Явно египетските историци възприемат тези земи като единно политическо и етническо прос-

¹ А. А. Порсин посочва, че сведението за похода в „страната на аланите и русите“ погрешно е отнесено към Чака, а касае или Тунгуз, или Таз, или двамата заедно [Порсин, А. А. 2018, с. 114].

транство, въпреки че в края на XIII в. пределите на дн. Молдова не са част от Търновското царство, а са владение на Ногай и сина му Чака. Източните автори от XIII – XIV в. често наричат дунавските българи именно „власи“. Типичен пример в това отношение представлява арабският учен Исмаил Абу‘л-Фида (1273 – 1331), който пише в своето географско съчинение „Преглед на страните“, че жителите на Търновското царство са „ал-Уалак“ (т.е. „власи“), но добавя, че се наричат също „ал-Боргал“ („ал-Болгар“, т.е. „българи“) [Гюзелев, В. 2012, с. 324]. А египетският автор Ибн Тагри-Бирди определя българския цар Иван Асен II като „влашкия владетел Унус хан“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 542]. В същото време някои източни автори, разказващи за събития от XIII – XIV в., наричат „власи“ не само българите от Търновското царство, но и латиноезичното население на север от Дунав, а отделни арабски учени (вкл. самият Абу‘л-Фида) продължават да назовават дунавските българи „Bulgari“ и „Burdjani“.

Все пак сведението за „земята на власите“ в Днестърско-Карпатския регион е обект на различни интерпретации. П. Параска смята, че „земята на власите“ е Търновска България, а „земята на русите“ са пределите между Източните Карпати и Днестър, обитавани от източни славяни [Параска, П. 1981, с. 63]. Редица медиевисти също приемат, че „земята на власите“, в която Тунгуз и Таз вършат грабителски поход, трябва да се интерпретира като „земя на българите“ [Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1993, с. 63; Кръстев, К. 2011а, с. 104, 106; Vasary, I. 2005, р. 93; Узелац, А. 2015а, с. 241]. Според други изследователи с названието „земя на власите и русите“ се обозначава една страна, а не две – политическа формация в района на Източните Карпати, населена с източни славяни и латиноезични обитатели, граничеща с Галицко-Волинското княжество. Като аргумент те извеждат и името „Росовлахия“, с което е наричана Молдова в някои извори [Коновалова, И. Г. 1991, с. 91–92; Руссев, Н. Д. 1999 б, с. 381–382]. В това твърдение има логика, но все пак не трябва да се отхвърля хипотезата, че със „земя на власите“ се обозначава българското присъствие в Днестърско-Карпатския регион. Тази хипотеза трябва да се разглежда в контекста на всички сведения от XIII – XIV в. за българската власт и етническо присъствие в тези предели. Също така е факт, че арабските автори, които пишат за „земята на власите и русите“, назовават „власи“ българите от Търновското царство. Освен това до средата на XIV в. сведенията за влашко романоезично население в Източното Прикарпатие и в Днестърско-Карпатския регион са изключително оскъдни [Попов, Т. 2019, с. 268, бел. 8]. Показателно е, че Молдовското княжество е основано не от местни влашки жители, а от власи, дошли от Марамуреш – област под унгарска власт, съседна на Източните Карпати [Мохов, Н. 1978, с. 95–99]. Против възможността в края на XIII в. да има утвърдено название за определена територия като „земя на власите и русите“ говори фактът, че Ибн Халдун го заменя със „страна на аланите и русите“. Ако съдим по укритите накити от Войнещ и Оцелен, Яшката земя и

други райони на дн. Молдова вероятно са засегнати от грабителския поход на Тунгуз и Таз. Връзките на „страната на ясите“ с България са несъмнени и ще бъдат разгледани в настоящото изследване.

Когато могъщият татарски темник Ногай подчинява в началото на 70-те години на XIII в. Днестърско-Карпатския регион и Дунавската делта, това завоевание е отразено от персийския учен Рашид-ад-Дин (1247 – 1318) с отбелязването на „Валах“ (Влахия) сред завладените от татарина страни: „...той [Ногай] излязъл с войските си от областите Урус [Русия], Валах и Кехреб(?), които завоювал сам и направил свой юрт [дом, стан] и местопребиваване“ [Тизенгаузен, В. Г. 1941, с. 69; Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1993, с. 64].

Рашид-ад-Дин назовава „улак“ и „улакут“ както романоезичното влашко население на север от Дунав, така и българите от Търновското царство. В случая под „Валах“, завоювана от Ногай, персийският учен най-вероятно отбелязва подчиняването на българските владения северно от Дунавските устия и в региона на делтата [Павлов, П. 2009, с. 161]. Ногай завладява българските крепости Вичина, Облущица, Килия и др. [Атанасов, Г. 2009, с. 30–33] В гр. Облущица, наречен също Исакча, който е дунавска резиденция на могъщия татарски властел, се секат монети на Ногай и Чака [Атанасов, Г. 2009, 30–33; Кръстев, К. 2011а, с. 100, 380, 385]. Абу’л-Фида посочва, че Исакча е „град в страната на ал-Уалак“ (т.е. Търновското царство), а повечето от жителите му са мюсюлмани [Гюзелев, В. 2012, с. 323]. Ногай поставя под своя власт и голяма част от дн. Добруджа [Атанасов, Г. 2009, с. 30–31].

В една късна история на клана кунграти „Firdaws al Iqbal“, писана в Хива в началото на XIX в., в която са ползвани всички литературни и фолклорни източници за кунгратите, се споменава, че Менгу Тимур (1266 – 1282) става хан на Златната орда с помощта на Ногай и в знак на благодарност изпраща армия, която покорява България, и дарява на Ногай завзетите земи. Самият темник оставя в покорената България своя син Акхадай (вероятно неточно име) с много кунграти и други тюрки и се връща в своя „юрт“ [Кръстев, Л. 2019, с. 468]. В това съчинение има редица неточности, но то вероятно отразява завладяването на българските земи в дн. Добруджа, в района на Дунавската делта и северно от нея. Има много писмени и археологически данни за заселници от Златната орда в Днестърско-Карпатския регион след завладяването му от татарите [Кравченко, А. А. 1986; Узелац, А. 2019, с. 416–433]. Не е известен син на Ногай на име Акхадай, но арабски извори свидетелстват, че Ногаевият син Чака е наместник в „земята на ясите“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 116–117, 160], разположена в дн. молдовски земи [Брун, Ф. 1880, с. 355–356; Гаглойти, Ю. 1966, с. 203–204; Spinei, V. 1986, p. 203; Vasary, I. 2005, pp. 93–94; Кръстев, К. 2011 а, с. 108; Узелац, А. 2015а, с. 177, 242].

Редица извори пряко свидетелстват за българското политическо и етническо присъствие в част от Днестърско-Карпатския регион и най-вече в Белград-Маврокастро. Главният източник е Постановлението на генуезката

Служба за Хазария от 22 март 1316 г. Там пише за „щетите, нанесени на генуезците в казаните земи, подчинени на споменатия господин цар [Теодор Светослав Тертер] – както в Маврокастро, така и другаде (*in terris subdictis dicto domino imperatori tam in Mauocastro quam alibi*) [Гюзелев, В. 1995, с. 103–108; Русев, И. 1999а, с. 62–65, 96–97; Кръстев, К. 2011а, с. 121–122]. Опитите „Мауокастро“ да бъде отъждествен с друго пристанище, а не с Белград-Маврокастро [Иречек, К. 1978, с. 337, бел. 12; Кузев, А. 1987, с. 103–104], са аргументирано отхвърлени [Коледаров, П. 1989, с. 88, бел. 41; Русев, Н. Д. 1999 а, с. 64–65, 97; Кръстев, К. 2011а, с. 121–122]. Присъствието на българи в днестърския град е отразено в документ на францискански монаси от 1323 г. В него е отбелязано убийството на брат Анджело от Сполето, надзорник (кустос) на францисканците в Белград-Маврокастро и областта, извършено в града от българите през 1314 г. (*Item in Mauro Castro frater Angelus de Spoleto tunc custos fratrum interemptus est per Bulgaros*) [Хаутала, Р. 2014, с. 91, 96]. Направено е предположение, че българите, погубили брат Анджело, са българи мюсюлмани от Волжка България [Кузев, А. 1987, с. 102; Uzelac, A. 2016, с. 48]. Все пак те са отбелязани единствено като българи, без да бъде указана религиозната им принадлежност. Може да са и дунавски българи, поданици на цар Теодор-Светослав [Кръстев, К. 2011 а, с. 118]. Археологическите проучвания на жилища, пещи, керамика и т.н. с паралели в Поволжието показват, че в Днестърския Белград вероятно живеят и преселници от Волжка България [Кравченко, А. 1986, с. 20, 44 и т.н.; Кузев, А. 1987, с. 104], но също така в града са открити голям брой керамични съдове в техника „сграфито“, сходни с византийската и българската керамика от XIII – XIV в. (от средновековни градове като Търново, Варна, Северин и др.) [Кравченко, А. 1986, с. 102–114; Кръстев, К. 2011а, с. 122]. Именно в течение на две години (1314 – 1316 г.) българите в Белград-Маврокастро не само убиват францисканския духовник, но и вършат насилия над генуезците в града. Те предприемат тези действия от позицията на по-силния, защото по това време търновският цар управлява днестърското пристанище и има закрилата на могъщата Златна орда.

Арабски извори от XIII – XIV в., макар противоречиви и объркани, допълват тези данни за българското политическо и етническо присъствие в района на Белград-Маврокастро. Същият Абу’л-Фида пише, че „Акджа-керман“ (Белград-Маврокастро) е неголям град в „страната на българите и тюрките [татарите]“, в който живеят мюсюлмани и християни [Коновалова, И. Г. 2009, с. 120; Гюзелев, В. 2012, с. 324]. Според някои изследователи арабският учен визира волжките българи, тъй като той нарича дунавските българи „власи“ [Кузев, А. 1987, с. 102]. Но у Абу’л-Фида има различни названия, които обозначават българите от Търновското царство. В своята „Карта на света“ арабският учен използва две имена за дунавските българи. На земята със столица Търново е изписано „Болгар“, а източно от унгарците – „Бурджан“, традиционно име, с което арабите назовават дунавските българи [Кендерова, С.,

Стаматов, А., Стоименов, Д. 2011, IV. 7]. Исмаил Абу'л-Фида смесва също така дунавските и волжките българи [Кръстев, К. 2015, с. 44]. Пише, че при българите (Bulgari) християнството първоначално взема връх, но впоследствие една част от тях приемат ислямски имена. После посочва, че сред бурджаните (Burdjani) „се разпространява [вярата в] разделянето [на Бога] на три, а страната им се е разпростряла на север“ [Займова, Р. 2000, с. 97; Кръстев, К. 2015, с. 44]. Също така Абу'л-Фида е категоричен, че освен „ал-Уалак“, жителите на Търновското царство се назовават и „ал-Боргал“ („ал-Болгар“). При тези различни данни, които дава арабският учен, изобщо не е сигурно, че българите по Днестър произхождат от Волжка България. Може да се касае за старо българско местно население. Трябва да се подчертае, че най-вероятно сведението на Абу'л-Фида не визира българското политическо присъствие в района на днестърския Белград, а само етническото, защото той отбелязва, че и Херсон („Сару-Керман“) е разположен в „страната на българите и тюрките“ [Коновалова, И. Г. 2009, с. 121; Гюзелев, В. 2012, с. 324], а този град никога не влиза в пределите на Българското царство на Долния Дунав. Абу'л-Фида посочва също, че „Танаберс“ (Днепър) протича през „земята на българите и тюрките“ [Коновалова, И. Г. 2009, с. 116; Гюзелев, В. 2012, с. 322]. Той заимства сведението за българското население по Днепър от „Географията“ (70-те–80-те години на XIII в.) на арабския учен Ибн Саид ал-Магриби (1214 – 1274 или 1286) [Коновалова, И. Г. 2009, с. 31, 62].

Други арабски автори също споменават, че районът на Белград-Маврокастро е „българска земя“. Египетският историк и дворцов сановник Ал-Омари (1301 – 1349) през 1338 г. записва сведението на арабския търговец Ал-Кербелан, който при своето пътуване до Златната орда „достигнал до Акча-Керман [Белград-Маврокастро] и Българската страна“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 235]. По това време Търновското царство вече е изгубило междуречието Дунав–Днестър с Белград-Маврокастро, но данните на Ал-Омари отразяват българското етническо присъствие и спомена за българската власт в региона. Въпреки че египетският автор отбелязва днестърското пристанище като град в „Българската страна“, в същото време посочва татарското господство над земите до Дунав: „От река Джейхун [Амударя] до река Дунав е ширината на тази държава“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 236]. Опирайки се на съчинението на Ал-Масуди и смесвайки Дунавска и Волжка България, Ал-Омари твърди, че в древността сред сърбите и българите е разпространен ислямът и процъфтява мюсюлманската религия, а по негово време вярата им е заменена с неверие и ги управлява тълпа от поклонници на кръста [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 235]. „Страната на сърбите и българите“ основателно се идентифицира с Дунавска България, а „владетелят на сърби и българи“ – с търновския цар [Кръстев, К. 2011 б, с. 619–630].

Египетският учен Ал-Калкашанди (1355 – 1418) заимства редица сведения от Абу'л-Фида и Ал-Омари. Той пише за десет области, влизащи в Злат-

ната орда: Хорезъм, Дешт-и Кипчак, Хазария, Крим, Азов, Черкесия, Булгар, Улак (Влахия = Търновското царство), Ас (Алания) и Рус. Под „Булгар“ той има предвид Волжка България, но по-голямата част от разказа му за нея е посветена на „страната на сърбите и българите“, т.е. на Търновското царство. Ал-Калкашанди отбелязва, че „Акча-Керман“ е град, разположен между „страната на сърбите и българите“ и „страната на тюрките [татарите]“, а жителите му са „смесица от мюсюлмани и неверници“. Според него Херсон също се намира между „страната на сърбите и българите“ и „страната на тюрките“. Ал-Калкашанди като други арабски автори смесва дунавските и волжките българи. Отбелязва, че „страната на българите и сърбите“ в древността е „страна на исляма“ и „средище на вярата“, а по негово време е християнска. Също така пише отделно за „страната Улак [Влахия]“ със столица „Тирнав [Търново]“, чиито жители се наричат „ал-Бургал“ [Григорьев, А. П., Фролова, О. Б. 2001, с. 289–290]. От тези данни става ясно, че египетският учен назовава Дунавска България както „страна на сърбите и българите“, така и „Улак“ поради различните източници на информация, които е ползвал.

Представените извори показват, че земите на юг от долното течение на Днестър са приемани за част от българското политическо и етническо пространство, но въпросът за обхвата на „Българската страна“ в Днестърско-Карпатския регион остава неясен. Възможно е, освен дн. Бесарабия, тя да обхваща и част от дн. Молдова и да представлява татарската „провинция България“ северно от делтата, отбелязвана на някои географски и мореплавателни карти.

Интересно сведение дава византийският автор Никифор Григора (1295 – 1359/1360) в „Ромейска история“. Той пише: „Най-напред те [приближените на василевса Андроник III Палеолог] проводили пратеници до Михаил [Шишман], който получил властта над българите отсам Истър след смъртта на [Теодор] Светослав (*τὴν ἀρχὴν τῶν ἐντὸς Ἰστρου Βουλγάρων μετὰ τὸν Σφενδοσθλάβου θάνατον*), за да сключат здрав и нерушим съюз“ [ГИБИ XI. 1983, с. 151]. Уточнението за „българите отсам Истър“ може да се свърже с данните на Никифор Григора за произхода на българите и тяхното заселване на Балканите: „Има една страна, която е на север отвъд Истър и през която тече голяма река. Местните жители я наричат Булга [Волга]. От името на тази река те получили името си българи, макар че по начало били скити“. След това византийският историк разказва как българите преминават Истър заедно със семействата си, прекосяват „двете Мизии“ и завладяват „Македония и съседна Илирия“ [ГИБИ XI. 1983, с. 126]. Но когато пише за възцаряването и управлението на други български владетели, Григора не прави уточнението за „българите отсам Истър“: „в това време управлявал българите Йоан, син на Асен I“, „Асен получил царската власт, тъй като българите го приели радушно“, „Тертер пък си присвоил царството на българите“, „умрял и владетелят на българите [Теодор] Светослав“ и т.н. [ГИБИ XI. 1983, с. 127, 137, 144–145]. Показателен е фактът, че ромейският историк използва фразата за „българите отсам Истър“ само по

повод възцаряването на Михаил III Шишман. Това е косвено свидетелство за етно-политическата ситуация отвъд Дунав по това време. Именно в първите десетилетия на XIV в. българите възстановяват позициите си на север от голямата река. Бдинският деспот Шишман и синът му Михаил Шишман контролират голяма част от Северинската земя (дн. Олтения) с крепостите Северин (дн. гр. Дробета-Турну Северин в Румъния), Гурен (при дн. с. Гура Въий в Румъния) и др. [Димитров, Х. 1998, с. 209–210, 212–213; Кръстев, К. 2011а, с. 30, 196–198, 249; Попов, Т. 2017, с. 204–207]. Възможно е Михаил III Шишман да е схващан от ромейския историк като господар на българите отвъд Дунав, защото, преди да стане български цар, той владее обширни земи на север от реката, в дн. Олтения [Božilov, I. 1973, pp. 113–119; Коледаров, П. 1989, с. 86; Русев, Н. Д. 1999а, с. 89; Кръстев, К. 2011а, с. 27, 29–30].

Според други мнения сведението на Никифор Григора показва, че търновският цар няма власт над Влашкото княжество, намиращо се на територия, която в миналото е под българско господство [Кузев, А. 1987, с. 103]. Тогава Влахия вече има свой владетел – Йоан (Иванко) Басараба (ок. 1320 – 1352), но при Михаил III Шишман тя е под български сюзеренитет и военни контингенти на влашкия воевода се сражават на българска страна в походите срещу Византия и в битката при Велбъжд (28 юли 1330 г.) [Попов, Т. 2017, с. 208–218]. Българското върховенство над Влахия се осъществява чрез крепостите Гюргево (дн. гр. Гюргево в Румъния) и Малък Никопол/Холъвник (дн. гр. Турну Мъгуреле в Румъния). Освен това в земите между Долния Дунав и Южните Карпати живеят много българи, за което свидетелстват тамошните български топоними, хидроними и антропоними, влиянието върху влашкия език и т.н. Така че е възможно пасажът „българите отсам Истър“ да е свързан с обособяването на Влашкото княжество, носител на българските държавни и културни традиции и е васално, но отделно от Търновска България държава със свой владетел, администрация, войска и пр.

Има и трета възможност. Тя се оспорва от редица автори, но според мен има право на съществуване не по-малко от предишните две. Когато синът на бдинския деспот Шишман сядат на престола в Търново, днешна Бесарабия, определяна от редица автори като „българска земя“, доскоро е управлявана от цар Теодор-Светослав Тертер. Уточнението, че синът на бдинския деспот Шишман поема властта над „българите отсам Истър“ след смъртта на Теодор-Светослав (всъщност след като умира цар Георги II Тертер), може да се свърже с властта, която Теодор-Светослав има над българите отвъд Дунав, и със загубата на дн. Бесарабия с важния град Белград-Маврокастро, в който живее значително на брой българско население [Brătianu, G. I. 1935, pp. 115–116]. Фактът, че към 1330 г. „епархът“ (управителят) на Белград-Маврокастро е татарин („перс“) [Русев, П., Давидов, А. 1966, с. 64, 92–93] показва, че в днестърския град е установено пряко татарско управление известно време преди това (вероятно ок. 1320 г.), но изглежда Михаил III Шишман не губи

изцяло влиянието си на север от Дунавската делта. За това подсказва участието на войници от „господство Яшко“ на страната на българския цар в сражението при Велбъжд. Управлението на Търново в днестърския Белград обаче е прекратено. Самият Никифор Григора е съвременник на Михаил III Шишман и вероятно има някаква информация (с малки изключения отвъддунавските български земи са извън зрителното поле на ромейските автори) за българските владения и българското население северно от Дунав по това време. Има по-ранни византийски данни за българското присъствие по двата бряга на голямата река. „Повест полезна за латините“, преведена на български език около самото начало на XII в. от анонимно византийско съчинение, съобщава: „И от тези скити [бяха] така наречените българи, които живеят нагоре по Истър от двете му страни – те го наричат на своя език Дунав“ [Николов, А. 2011, с. 74, 83, 91, 125]. Не е изключено различните сведения, с които е разполага Никифор Григора за българското политическо и етническо присъствие в дн. Влашка низина и Бесарабия, за българската политическа активност на север от Дунав и за постепенното „отдръпване“ на пряката българска власт отсам голямата река, да са причина той да включи важния пасаж за „българите отсам Истър“ в своето произведение. За ромейския историк по време на царуването на Михаил III Шишман Търновското царство достига „до Истър“ [ГИБИ XI. 1983, с. 156–157].

В контекста на представените дотук извори е нужно да се спомене „Списък на руските градове, далечни и близки“ от края на XIV – началото на XV в. В него има отделни групи градове: български и влашки, полски (подолски), киевски, волински, литовски, смоленски, рязански, залески [Тихомиров, М. Н. 1952, с. 223–226]. Прави впечатление, че само „българските и влашките градове“ са обединени. Текстът гласи: „На Дунава – Видичевият град със седемте каменни стени, Мдин [Бдин]. И на отвъдната страна на Дунава – Търнов, тук лежи света Петка. А покрай Дунава – Дрествин [Дръстър], Дичин [Вичина], Килия. А на устието на Дунава – Ново село. Край морето – Аколякра [Калиакра], Карна [Варна], Каварна. А на отсамната страна на Дунава: на устието на Днестър край морето – Белгород [Белград-Маврокастро]. Черн и Яшкия търг на река Прут. Романов търг на Молдова. Немеч в планините. Карочюнов камък, Сучава на Серет. Бая, Чечюн, Коломия, Городок на Черемоша. На Днестър – Хотен [Хотин]. А тези са български и влашки градове“ [Тихомиров, М. Н. 1952, с. 223; Гюзелев, В. 2012, с. 394]. Изброени са много градски средища в България и Молдова. Може да се приеме, че градовете на юг от Дунав са български, а тези на север от реката – „влашки“, но фактът, че между тях няма разграничение и са описани заедно може да е отглас от миналото единство на земите по двата дунавски бряга и да отразява прежната българска власт на север от делтата (например в Белград-Маврокастро) [Коледаров, П. 1989, с. 88; Павлов, П. 1996, с. 73; Гюзелев, В. 1997, с. 76–77; Русев, Н. Д. 1999 а, с. 72, 172–173]. Все пак трябва да се подчертае, че градове като Хотин и Коломия

са важни гранични крепости в Галицко-Волинското княжество и никога не са влизали в пределите на възобновеното Българско царство, нито са били под неговото политическо влияние. След включването му в Молдовското княжество Хотин е една от неговите най-мощни твърдини, стратегическа крепост на границата с Полша. Възможно е в града да е живяло и българско население. В руската Воскресенска летопис „Списъкът“ завършва по различен начин: „На Днестър – Хотин. А това е българско и влашко градче“ (*А то болгарский и волоский городок*) [ПСРЛ VII. 1856, с. 240]. Според Й. Иванов това сведение показва, че стари български селища се споменават дори в Буковина [Иванов, Й. 1986, с. 36]. Областта на Хотин е славянска, но молдовският летописец Мирон Костин (1633 – 1691) подчертава, че тя е обитавана от руско население [Полевый, Л. 1979, с. 112]. Затова информацията за Хотин като „българско и влашко градче“ не е достатъчна, за да се правят изводи за значимо българско етническо присъствие в града. Въпреки тези противоречия „Списъкът“ не трябва да се изключва като извор, който свидетелства за общото минало на земите южно и северно от дунавските устия. Той подкрепя писмените, археологическите, топонимичните и езиковите данни за българската власт и българското етническо присъствие на север от Дунавската делта.

Българското политическо присъствие в част от Днестърско-Карпатския регион намира потвърждение и в много географски и мореплавателни карти от XIII – XV в., които често го отбелязват със закъсняла дата и като отглас от отминали събития. На Верчелийската карта, съставена между 1200 и 1220 г., надписът *Bulgeri* е поставен югозападно от Русия (*Rustia*), а българската столица Търново (*Terna*) е изписана на юг от Дунав. На Херфордската карта от 1285 г. българските земи са отбелязани между Дунавската делта и р. Днепър [Коледаров, П. 1989, с. 122–123]. Най-вероятно тази карта отразява властта на ранносредновековна България на север от дунавските устия, защото именно през Ранното средновековие българите контролират за определен период земите до Днепър. Възстановяването на българските позиции северно от делтата при цар Теодор-Светослав е засвидетелствано в редица мореплавателни и географски карти. В портулана на генуезеца Пиетро Висконти от 1318 г. надписът *Vulgaria* е поставен на север от Дунав между *Rutenia* (Русия), *Polonia* (Полша) и *Boemia* (Чехия). На мореплавателна карта (1339 г.), създадена от каталонецата Анджелино Дулсерт, *Bulgaria* е изписана на север от дунавските устия и на изток от Трансилвания и гр. Темешвар в Банат (дн. гр. Тимишоара в Румъния). В картата на братята Франческо и Марко Пицигани от 1367 г. същият надпис е поставен в дн. Добруджа и северно от Дунав – на запад от Белград-Маврокастро и на изток от Унгария и Темешвар. В Каталонския морски атлас от 1375 г. „България“ е изписана на север от дунавските устия, а над нея е надписът *Russia*. Границата на България достига Днестър на картата от 1413 г. на евреина Месия де Виладестес [Ников, П. 1929, с. 139; Коледаров, П. 1989, с. 123; Гюзелев, В. 1995, с. 27; Руссев, Н. Д. 1999а, с. 88, 98–99; Кръс-

тев, К. 2011а, с. 3–8]. Този списък може да бъде продължен. Изброените карти свидетелстват за трайния отпечатък в средновековната картография, оставен от българската власт върху част от територията между Източните Карпати, Днестър и Дунавската делта. Българското администриране на дн. Бесарабия под татарско върховенство или пряката власт на Златната орда в тези земи след 1322 г. са засвидетелствани в приписките на някои от посочените карти за татарската „провинция България“ на север от Дунавската делта (картата на Дулсерт от 1339 г., картата на братя Пицигани и др.). Тези текстове обясняват, че Златната орда „свършва на запад в провинция България“ или „започва от провинция България и от град Вичина“ [Ников, П. 1929, с. 140; Димитров, Б. 1984, с. 7–8; Гюзелев, В. 1995, с. 28–29; Руссев, Н. Д. 1999а, с. 98–99]. От тях става ясно, че Вичина е крайната точка на татарските владения на запад. В Карта на Черно море от анонимен атлас (1351 г.), произхождащ от флорентинска библиотека, P[rovincia] Bulgaria е отбелязана северно от дунавските устия [Гюзелев, В. 1995, с. 27; Кръстев, К. 2011а, с. 6]. Освен че вероятно отразяват двойната власт (на Златната орда и България) в междуречието Дунав–Днестър [Руссев, Н. Д. 1999 а, с. 98–99], тези карти показват, че дори под пряко татарско управление част от Днестърско-Карпатския регион е схващан като дял от българското държавно и етническо пространство, като българска земя. Възможно е картите да отразяват, освен българското господство в дн. Бесарабия, и властта на Търново в част от дн. Молдова, защото на тях с името „България“ са отбелязани обширни земи на север от дунавските устия. Със сигурност може да се каже само, че крайният пункт под българско управление на североизток е Белград-Маврокастро.

Парадоксално е, че домашните извори са най-оскъдни на информация за българското присъствие в Днестърско-Карпатския регион. Това не бива да ни учудва, тъй като се знае, че историческите превратности безвъзвратно заличават много наши книжовни паметници. В „Българския апокрифен летопис“ от XI в. началото на българската държавност се свързва с „трите големи реки“: „Затиуса“ (Днепър), „Ереуса“ (Днестър) и Дунав [Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. 1996, с. 195, 199; Павлов, П. 1996, с. 75]. В „Българската кратка хроника“, съдържаща се под формата на добавки към среднобългарския превод на „Световна хроника“ на Константин Манаси, има сведение за събитията от 680 – 681 г.: „При този цар Константин [Константин IV Погонат – б.а. Т.П.] българите преминаха през Дунава и отнеха на гърците тази земя, в която живеят и досега, след като ги разбиха. Тази земя преди това се наричаше Мизия. Многобройни, просто безчислени, те изпълниха и тая, и оная страна на Дунава, чак до Драч и по-далече, защото и власи, и сърби, и прочия, всички са едно“ [Ангелов, Б., Генов, М. 1922, с. 464]. Данните за българското политическо и етническо присъствие от двете страни на Дунав изглежда са заимствани от вече споменатата „Повест полезна за латините“ [Николов, А. 2011, с. 45].

За българската власт в дн. Молдова има някои късни домашни източници. В подправената „Калиманова“ грамота от XVI в. сред владенията на цар

„Йоан Калиман“ земи е спомената „Молдовлахия“ [Иванов, Й. 1970, с. 605]. Въпреки че някои от посочените в грамотата страни никога не влизат във възобновеното Българско царство (например „Угърската земя“), тя отбелязва най-голямото му могъщество при царуването на Иван Асен II. Разбира се, през XIII в. територията, на която през 1359 г. възниква Молдовското княжество, не се нарича „Молдовлахия“ – това име отразява статуквото по времето, когато е съставен фалшивият владетелски документ. В „История славянобългарска“ (1762 г.) Паисий Хилендарски (1722 – 1773) пише, че цар Асен Стари (Асен I-Белгун) „отишъл във Влахия и покорил двете Влахии под своя власт“ [Райков, Б. 1989, с. 76]. Под „двете Влахии“ се имат предвид Влахия и Молдова или Голяма Влахия (Мунтения) и Мала Влахия (Олтения). За цар „Йоан Калиман“ (събирателен образ между царете Калоян и Иван Асен II) Паисий също посочва, че владее „двете Влахии“ [Райков, Б. 1989, с. 105]. Данни за българските завоевания на север от Дунав са дадени в „Зографската българска история“ (1761 г.), позната в препис от 1785 г.: „...и той [цар „Асен Калиман“] освободи България, и завладя много гръцка земя и сръбска даже до Венеция и до Будим [Буда] и до Лехия [Полша] и до Татария и Аморея [Морея = Пелопонес]“ [Иванов, Й. 1970, с. 638]. Когато е написана Зографската история, именно Молдовското княжество граничи с Полша на север и бесарабските татари на юг. Явно сред завоеванията на „Асен Калиман“ отново са включени молдовските земи. Сведенията за териториалния обхват на Търновското царство в тези късни извори са противоречиви и до голяма степен недостоверни (граница до Венеция и Буда?!), но е необходимо да бъдат цитирани, защото показват определена историческа традиция и памет за българската власт на север от Дунав, в земите на Влахия и Молдова. В „История во кратце о болгарском народе словенском“ (1792 г.) йеросхимонах Спиридон Габровски неправилно търси произхода на названието на гр. Измаил в дн. Бесарабия от името на българския цар Самуил (997 – 1014), но в тази връзка също споменава за граница на Българската държава до Днестър: „И [Самуил] разшири България от Бяло море даже [до] Денестър [Днестър], прогони татарите от Таврикия и сътвори град на Дунава и го нарече на свое име Самуил или Смил“. Въпреки неточността на голяма част от представените сведения историческите съчинения от втората половина на XVIII в. съдържат и данни с известна правдивост за обхвата на Българската средновековна държава, които се подкрепят от други, по-стари извори. Факт е, че и в четирите посочени източника – „Калимановата“ грамота, Паисиевата, Зографската и Спиридоновата история – е отразена българската власт в молдовските земи.

Чужди късни автори също отбелязват миналото българско господство на север от Дунав. В „Описание на Молдова“ (1714 – 1716 г.) бележитият интелектуалец Димитрий Кантемир (1673 – 1723), молдовски господар (1693, 1710 – 1711), посочва приемствеността между своето княжество и Българската средновековна държава – от Асеновци, споменът за които се запазва в името титла

„Йоан“, носено от всички молдовски владетели [Cantemir, D. 1973, p. 122–123, 134–135, 280–281]. Стефан Райчевич (1739–1792), секретар на влашкия господар Александър Ипсиланти (1774 – 1782), пише: „Със сигурност в продължение на много векове жителите на Молдавия и Влахия били обединени със славяните-българи...“ (*Certo e, che per piu secoli li abitanti della Moldavia, e Valachia uniti alli Slavi Bulgari...*) [Osservazioni storiche...1788, p. 9]. Един от дейците на Гръцкото просвещение – Димитриос Дарварис (1757 – 1823), дава бегло, но сравнително точно описание на обхвата на средновековното Българско царство: „Стара България включвала и двата бряга на Истрос и част от Весаравия [Бесарабия] и се разпростираше до най-вътрешната част на Тракия и Македония“ [Данова, Н. 2016, с. 257]. Руският учен Юрий Венелин (Георгий Хуца) (1802 – 1839) подчертава: „Тогава [през XIV в.] българският народ, господстващ и във Влахия, и в Молдавия, не бил толкова отдалечен от русите, а живял в съседство с тях...“ [Венелин, Ю. 1829, с. 12]

Представените разнообразни извори дават богата картина на българското присъствие в Днестърско-Карпатския регион (най-вече в Бесарабия) през XII – XIV в. и спомена за него в следващите столетия.

История на българското политическо и етническо присъствие

Още в първите години след възстановяването на Българското царство, Теодор-Петър (1185/1186 – 1190; 1196 – 1197) и Асен I-Белгун (1190 – 1196) контролират региона на Дунавската делта, което им помага да разширяват влиянието си северно от нея. Българската власт над делтата през 1189 г. е отбелязана от хрониста Ансберт в „История на император Фридрих“ (XII в.): „В по-голямата част от България и откъм Дунав, чак дотам, където той се влива в морето, господаруваха със своите власи някой си Калопетър Влах и брат му Асен“ [Historia de expeditione... 1928, p. 33; ЛИБИ III. 1965, с. 257]. През 1190 г. византийският флот достига дунавските устия, за да разруши българските позиции в района и да пресече пътя на идващите отвъд Дунав военни подкрепления за България. Ромеите имат някои успехи срещу българите и куманите, които са причина византийският автор Никита Хониат да тържествува: „И тази река [Истър = Дунав] шумно се радва, удряна най-после и след много години от ромейски весла. Тя [реката] скоро чу крясъците и видя загиването на варварите и, течейки окървавена, се влива в Евксинтския понт...“ [ГИБИ XI. 1983, с. 103]. Въпреки първоначалните успешни действия опитът на византийския флот е несполучлив. Българите запазват позициите си в региона на делтата. Властта им се крепи на Вичина, Килия, Облудица и други твърдини. През 1242 г. татарите преминават през дн. Северна България и разрушават много български градове, сред които и някои в района на Дунавската делта. Археологическите проучвания в Нуфър (Северна Добруджа) показват, че тамошният силно укрепен град сериозно пострадва по време на татарското нашествие [Атанасов, Г. 1993, с. 11]. Рашид-ад-Дин пише, че татарският пъл-

ководец Кадан „превзел два града на улакутите [власите = българите] – Киркин (Q-rqin) и Кила (Qila) [Търново и Килия], след големи сражения“ [Рашид-ад-Дин. 1960, с. 45; Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1993, с. 49]. Фактът, че крепостта Килия е отбелязана редом със столицата Търново, свидетелства за важното ѝ стратегическо значение. Независимо от тежкия удар на нашествениците българската власт в региона на дунавските устия се запазва до началото на 70-те години на XIII в. Куманското племенно обединение на Долния Днепър просъществува още близо две десетилетия, след като татарите покоряват земите по Северното Причерноморие през 1237 – 1242 г. и е „буфер“ между Златната орда и България [Павлов, П. 1996, с. 192–193].

Част от отговора на въпроса кога възобновеното Българско царство присъединява дн. Бесарабия може да се търси в пребиваването в земите на север от Дунавската делта на Теодор-Петър и Асен-Белгун през 1186 г., след като са победени от византийския император Исак II Ангел (1185 – 1195). Там те се свързват и сключват военен съюз с куманите, обитаващи региона на Долния Днепър. Именно Теодор-Петър, който в отвъддунавските земи продължава да изпълнява царските си функции, преговаря с куманските вождове. Неговите обещания за богата плячка и слаба съпротива от страна на ромеите те приемат като „неочаквана находка“ [ГИБИ XI. 1983, с. 95]. Няколкомесечното присъствие в дн. Бесарабия на многобройна българска войска, предвождана от двамата братя, помага в тази област да се утвърди българската власт. Според някои мнения Белград-Маврокастро се превръща във форпост на българската държава още в първите години след възстановяването ѝ [Гюзелев, В. 1995, с. 13–14; Божилов, И., Гюзелев, В. 2004, с. 196]. Показателно е, че татарският хан Токтай предава града под българско управление в началото на XIV в. Изглежда той не просто дарява днестърския град на цар Теодор-Светослав, а възстановява (макар и частично) историческото право на българите да упражняват над него своята власт, унищожена от Ногай в началото на 70-те години на XIII в. Името Белград (Бели град) носят и други средновековни български градове – Белград на Дунав, Белград в Албания (дн. Берат) и Белград в Трансилвания (дн. Алба Юлия в Румъния). За съжаление, твърде малко са находките от Белград-Маврокастро, които могат да бъдат датирани преди златноординския му период. Фрагменти от керамика, принадлежаща към материалната култура на ранносредновековна България, два кръста енколпиони от „византийско-балкански тип“, датирани през X – XIII в., каменна формичка за отливане, имаща паралели с подобни находки от X – XI в. от Пъкуюл луй Соаре и Диногация [Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014, с. 157–175], и медна монета на византийския император Константин X Дука (1059 – 1067) [Красножон, А. 2012, с. 87] свидетелстват за връзките на днестърския град с южнодунавските земи. Днешна Бесарабия е добра изходна позиция за завръщането на Теодор-Петър и Асен-Белгун в Мизия и удобен „коридор“ за куманските им подкрепления. Вероятно още при първите царе от Асеновата династия поне част от дн. Мол-

дова е под българско върховенство, но едва ли утвърждаването на българското политическо влияние в тези земи е еднократен процес.

За промяната на обстановката по унгарската граница в Източните Карпати свидетелства дървено-земленото укрепление при дн. с. Бътка Доамней, издигнато от унгарците в края на XII в. за защита на един от важните планински проходи, по долината на р. Бистрица [Scorpan, C. 1965, pp. 441–454]. Явно куманите, които в края на XII и началото на XIII в. вече по-компактно населяват някои територии в Днестърско-Карпатския регион, представляват сериозна заплаха за Трансилвания. Те са възпиращ фактор за Унгария, докато българските царе Калоян и Борил (1207 – 1218) са ангажирани във войната с Латинската (Цариградска) империя. Унгарският крал Андраш II (1205 – 1235) през 1211 г. настанява в „земята Барца“ в Югоизточна Трансилвания тевтонски рицари, които да спрат куманските набези [Hurmuzaki, E., Densușianu, N. 1887, p. 57]. Куманите се опитват да преодолеят тевтонската „бариера“, събират силите си и нападат, но са разгромени и разпръснати [DRH. D. I. 1977, p. 15–17]. Тевтонците не само успешно се отбраняват, но минават в настъпление и завладяват част от дн. Мунтения и Молдова [DRH. D. I. 1977, p. 1]. Рицарите са средство за натиск не само срещу куманите, а и срещу Българското царство, защото неговата защитна „стена“ от север е частично разрушена и заменена от враждебна на българите сила [Papacostea, Ș. 1998, p. 46]. Подновяването на военните действия на цар Борил против латинците през пролетта на същата, 1211 г. може да е свързано с офанзивата на тевтонските рицари срещу Бориловите кумански съюзници [Mărculeț, V. 2016, p. 42]. През 1227/1228 г. унгарците създават на завоюваните земи Куманската епископия [Параска, П. 1981, с. 17–21]. Комбинираната „преса“, която тевтонците, унгарците и католическото духовенство налагат върху куманите, принуждава някои техни вождове да приемат християнството [DRH. D. I. 1977, pp. 14–15]. Покръстването на тамошните кумани в католическата вяра засяга интересите на Българското царство, което традиционно смята тези земи за влизащи в неговата сфера на политическо и културно влияние. Както подчертава цар Калоян в едно от писмата си до папа Инокентий III (1198 – 1216): „И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелята на същия свещен и апостолически римски престол“ [ЛИБИ III. 1965, с. 335]. Едва ли цар Калоян има илюзии, че може да наложи властта си над номадите, обитаващи степите на Северното Причерноморие, или над могъщото куманско обединение от региона на Долния Днепър, което предоставя основната военна помощ на Асеновци. Явно в писмото си до папата царят визира езичниците кумани, алани и други племена в дн. Влашка низина и Молдова. При цар Иван Асен II обаче България се отдалечава от Римската църква. Вероятно българите правят опити да се противопоставят на християнизацията на куманите по западен обред. В такъв смисъл някои автори интерпретират сведението в писмо от 21 март 1228 г. на папа Григорий IX до естергомския архиепископ Роберт.

Римският първосвещеник пише: „Радваме се в Господ, Който, съгласно твоето желание, дари плодове на старанието ти, а именно покръстване на голямо множество кумани, тогава, когато с Божията благодат и властта, предоставена от апостолическия престол, ти назначи за епископ на тези краища преподобния наш брат Теодорих от ордена на братята проповедници“. По-нататък папата отбелязва: „...а също така чрез възнаграждение с индулгенция, непревишаваща две години, на отправящите се за отвоюване на християнските земи, редом със земята на куманите, които са завзети от иконийския султан или други неверници, или на отправящите се против тези, които нападат покръстените кумани и пречат на другите да прегърнат християнската [т.е. католическата – б.а. Т.П.] вяра“ [Hurmuzaki, E., Densușianu, N. 1887, p. 111]. Първият противник е ясен – иконийският султан е в конфликт с куманите от степите на Северното Причерноморие [Якубовский, А. Ю. 1927, с. 53–76]. А според някои мнения неназованите врагове, които нападат покръстените кумани, вероятно са българите [Senga, T. 1988, p. 43; Kovacs, S. 2005, p. 263; Achim, V. 2006, p. 22]. Тази хипотеза има определени основания. Неназованите противници не са наречени „неверници“ (*infideles*), за разлика от посочените преди тях, т.е. може да се приеме, че са християни. Очевидно интересите на нападателите са нацърнени от покръстването на куманите в католическа вяра и от разширяването на унгарските владения на юг и югоизток. Безспорно българските интереси са засегнати. Може основателно да се предположи, че действията на неназованите врагове са насочени против покръстените кумани в Куманската епископия, тъй като в началото на писмото папата подчертава заслугите на Теодорих, който е първият епископ на куманите, в християнизацията на това куманско „множество“. Българските владения, съседни на новооснованата епископия, са удобна изходна позиция за нападения срещу нейните обитатели. Фактът, че се дава индулгенция на люде, противопоставили се на неназованите врагове, е свидетелство за възможен сблъсък между българи и унгарци на север от Дунав, в дн. Молдова или Мунтения. Според П. Павлов, ако българите воюват с унгарците на територията на дн. Молдова, това ще е единственият пример за война, водена от България в тези земи през XII – XIV в. [Павлов, П. 1996, с. 72–73]. Именно в контекста на българо-унгарското съперничество за контрол над куманите в дн. Влашка низина и Молдова може да се разглежда походът на унгарския престолонаследник Бела срещу България, проведен най-вероятно през същата, 1228 г. [Senga, T. 1988, pp. 36–51; Achim, V. 2006, p. 22], чийто резултат е завладяването на Северинската земя от унгарците и обсадата на Бдин. От 1226 г. младият и амбициозен Бела управлява Трансилвания и води експанзионистична политика спрямо населените с кумани земи на изток и на юг от Карпатите [Senga, T. 1988, p. 43; Achim, V. 2006, p. 9].

Независимо от създаването на Куманската епископия православни епископи продължават да действат на нейна територия. Папа Григорий IX пише на унгарския крал Бела IV на 14 ноември 1234 г., че власите в епископията, а също така някои унгарци, тевтонци и други католици, приемат църковните

тайнства не от Теодорих, а от „някои лъжеепископи, които се придържат към гръцкия [т.е. православния] обряд“ [ЛИБИ IV. 1981, с. 48–49]. Като се знаят и претенциите на цар Калоян да владее политически и църковно езичниците в откъддунавските земи, може да се предположи, че епископите „схизматици“ са български духовници. През същата, 1234 г. България е на върха на своето военно-политическо могъщество, а на следващата година е възобновена Българската патриаршия. В този смисъл е възможно цар Иван Асен II да е продължил политиката на противопоставяне с Унгарското кралство и Папството, но този път не със силата на оръжието, а със силата на Кръста. Въпреки създаването на католическата Куманска епископия, православната християнска традиция се оказва по-силна и остава господстваща във Влахия и Молдова.

Монетните находки от края на XII и началото на XIII в. свидетелстват за връзките на населението в дн. Бесарабия и Молдова с южнодунавските земи. В гроба на номадски воин с печенежко-узки погребален обред от края на XII в. при с. Суворово (Одеска обл., Украйна) са открити 13 монети на византийските императори Мануил I Комнин (10 бр.), Андроник I Комнин (1 бр.) и Исак II Ангел (2 бр.). В района на ез. Катлабух през втората половина на XII в. продължава да съществува неголяма печенежка общност, чиито представители вероятно участват във военните кампании на първите царе от Асеновата династия, което обяснява защо във войнското погребение са намерени византийски монети [Павлов, П. 1996, с. 193–195; Русев, Н. Д. Редина, Е. Ф. 2015, с. 100–103]. Участието на тези номади в българските походи може да се дължи и на факта, че още в първите години след въстанието на Теодор-Петър и Асен I-Белгун, българите налагат контрола си над района на дунавските устия. Византийски монети са открити и при гр. Рени (Одеска обл., Украйна), гр. Панчиу (окр. Вранча, Румъния) и др. [Langu, S. 2003, p. 28] Съкровището от гр. Бърлад в Южна Молдова, датирано между 1220 – 1230 г., се състои от 8 византийски монети, от които според С. Лангу две принадлежат към т.нар. „българско имитационно монетосечене“ [Langu, S. 2003, p. 29]. Е. Оберлендер-Търновяну съобщава за десетина монети, открити на различни места в дн. Молдова – Бърлад, Панчиу, Шулетя (окр. Васлуй), Сучава, които са български имитации от времето на първите Асеновци [Oberländer-Tarnoveanu, E. 2003, pp. 120–121]. Монетите не са много, но тяхното наличие има важно значение, тъй като общият брой монетни находки от първата половина на XIII в. в дн. молдовски земи изобщо не е голям.

Изворите също свидетелстват за контактите на населението от Днестърско-Карпатския регион с България. Солунският дякон и хартофилакс Йоан Ставракий пише, че при обсадата на Солун от цар Калоян през 1207 г. съюзници на българския владетел са „голямо множество от всеки народ, всички [народи], които храни северната страна“ и ги сравнява с „хилядоглава хидра или стоглав тифон, или сторъки гиганти, или някакви други дръзки титани“ [ГИБИ X. 1980, с. 129].

Бродниците са съюзници на търновските царе още в първите години след възстановяването на Българското царство от Теодор-Петър и Асен I-Белгун. В реч, произнесена на Богоявление през 1190 г., ромейският автор Никита Хониат ги нарича „тия от Бордона, презиращи смъртта, издънки на тавроските [русите]“ и подчертава, че са помогнали на „варварите около Хемус“, но са победени заедно с тях [ГИБИ XI. 1983, с. 101]. Провансалският трубадур Рамбо дьо Вакейра посочва русите като съюзници на българите срещу Латинската (Цариградска) империя [Agrigoroaei, V. 2009, p. 55]. Руси участват и в българската обсада на Солун от 1207 г. [ГИБИ X. 1980, с. 129] Вероятно те отново принадлежат към общността на бродниците. Трябва да се подчертае, че тези храбри люде едва ли са признавали върховенството на Търново, въпреки че участват във военните кампании на българите.

Аланите от района на гр. Яш („Яшката земя“) също се включват в българските походи. Сред северните съюзници на цар Калоян при обсадата на Солун са споменати и алани [ГИБИ X. 1980, с. 129]. Бойци от „Господство Яшко“ заедно с бойци на Иванко Басараба и „черните“ татари се сражават на страната на търновския цар Михаил III Шишман (1323 – 1330) в битката при Велбъжд през 1330 г. [Новаковић, С. 1898, с. 3] За връзките между Яшката земя и Българското царство свидетелстват богатите съкровища от Войнещ, Оцелен и Котнар, където има накити, твърде сходни с украшения от български градове от XIII – XIV в. Двете усукани, украсени с мъниста сребърни гривни с разширени краища от Оцелен са от южнославянски (български) тип [Полевой, Л., Федоров, Г. 1973, с. 336]. Много близки до тях са сплетените от масивна сребърна тел, покрити с мъниста гривни от Войнещ, близо до Яш [Полевой, Л., Федоров, Г. 1973, с. 338–339]. Обиците наушници от същото съкровище имат голямо сходство с наушници от XIII – XIV в., намерени в българските земи [Антонова, В. 1995, обр. 110; Атанасов, Г. 2009, с. 137, обр. 41, табл. V, X, XIII]. В други накити от двете съкровища има руско влияние. Може да се каже, че в находките от Войнещ и Оцелен се откриват две основни влияния – южнодунавско (вероятно българско) и руско (от съседните на Молдова галицки и киевски земи). Сред предметите от съкровището от Котнар (отново в района на Яш), датирано през XIII – XIV в., диадема от сребро с позлата и изцяло сплетена сребърна обица имат южнодунавска традиция във формата и украсата [Popescu, M. M. 1970, p. 44, 49; Полевой, Л. 1985, с. 79]. Вероятно тези съкровища са принадлежали на фамилиите на влиятелни местни първенци. По време на междуособиците в Златната орда Ногаевият син Чака се ославя на военната подкрепа на подвластните му алани в земите на дн. Молдова. Само със 150 конници той бяга в „земята на ясите“, където разполага с 10-хилядна войска (един тумен). В Яшката страна Чака намира временно убежище и към него се присъединяват още много войници [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 116–117, 160].

Интересни данни за възможно българско присъствие в района на Яш се намират в молдовски грамоти от първите десетилетия на XV в. В тях пише

за велможата Стоян Прочелник или Прочелник Стоян, който присъства като член на Болярския съвет [DRH. A. I. 1975, р. 19, 31, 40, 44, 46, 48, 67, 69, 78, 79]. Титлата „прочелник“ („пръв челник“) показва високото положение на неговите предшественици и е уникална в историята на Молдова – среща се само при Стоян и наследниците му [Möhlenkamp, R. 1984, р. 69; Павлов, П. 1994, с. 108]. Средище на феодалните владения на рода е с. Прочелничи (дн. Проселничи), разположено само на няколко километра от Войнещ [DRH. A. III. 1980, р. 155–156; Павлов, П. 1994, с. 108]. Челническата длъжност се среща още в ранносредновековна България. Византийският автор Кекавмен (1020 – сл. 1081) в своя „Стратегикон“ споменава „стария и опитен във военното дело“ Литовой (Лютовой) от гр. Девол, поставен от българския цар Петър II Делян (1040 – 1041) за „челник“ (τῆλνίκος) на гр. Димитриада на залива Волос. Кекавмен подчертава, че българската титла „челник“ отговаря на византийската „стратег“. Литовой разполага с цялата власт над града. Той поправя порутените крепостни стени, поставя върху тях бойни машини и кара градските жители да му се закълнат във вярност [ГИБИ VII. 1968, с. 16–17]. В средновековна Сърбия „челници“ са наричани някои дворцови сановници, началници на крепости, митрополитски и манастирски служители, старейшини на пастири и коняри. За челник на конярите обикновено се поставя някой „властелич“, който разбира от коневъдство. Пастирските челници се грижат за овцете, принадлежащи на владетеля, областния господар или някой крупен властел [Ћирковић, С., Михалић, Р. 1999]. Сходно название се употребява за пастирските старейшини в Епир и Тесалия [Павлов, П. 1994, с. 109]. В случая със Стоян Прочелник обаче не става дума за някакъв предводител на пастири – боляринът има големи поземлени владения, член е на Съвета и е една от водещите личности в Молдовското княжество [Павлов, П. 1994, с. 109]. Освен това титлата не е само „челник“, а „прочелник“ (‘пръв челник’, ‘главен челник’). Възможно е подобна длъжност да съществува и във възобновеното Българско царство въпреки нейната липса в малкото на брой запазени царски грамоти. В български средновековни книжовни паметници византийски военни длъжности често се превеждат като „начелник“ [Павлов, П. 1994, с. 109]. В среднобългарския превод на хрониката на Йоан Зонара титлата „начелник“ се употребява и за владетели на България и други държави [Ангелов, Б., Геннов, М. 1922, с. 335–336, 338, 341, 345–346]. В някои извори влашкият господар също е титулуван „начелник угровлахийски“, а съпругата му – „начелница угровлахийска“ [Попов, Т. 2018, с. 63–64]. В този смисъл титлите „прочелник“ и „начелник“ са по-висши от обикновената „челник“, но и трите показват водещото място на техния носител сред определена общност, а едната – „начелник“, се среща и като владетелска. Интересно е да се отбележи, че в българските земи „прочелник“ се нарича женски накит за глава.

Яшката земя е пограничен район с татарските владения в Днестърско-Прутското междуречие. Според Р. Мьоленкампа областта на Яш е под контрола

на рода Прочелници и е „контактна зона“ със Златната орда, без да попада под пряка татарска власт [Möhlenkamp, R. 1984, pp. 70–71]. Някои изследователи предполагат, че прочелникът има важното задължение да организира събирането, транспортирането и предаването на налога в добитък за татарските завоеватели. Посредническата роля засилва авторитета на тази личност не само в нейната общност, но и пред татарите, и повишава нейния социален и икономически статус [Gherman, E. 2010, p. 164]. Дори прочелникът да има подобна отговорност, не трябва да се пренебрегва възможността той да изпълнява и военноадминистративни функции. Все пак може само да се предполага каква е неговата роля. Името „Стоян“ е с южнославянски произход – среща се при българите и сърбите, но в случая с видния болярин то вероятно произхожда от българските земи, а не от отдалечената от молдовските предели Сърбия. В Яшки окръг има две селищни названия „Шкея“ (т.е. „Българи“) и едно „По(л)яна шкеи“, свидетелстващи за българско присъствие. В молдовски хроники се посочва, че воеводата Стефан III Велики (1457 – 1504) разгромява през 1486 г. своя противник Петър Хроет при „Българи на Серет“ (дн. с. Шкея, общ. Александру Йон Куза, окр. Яш) [СМЛ 1976, с. 30, 44–45, 66, 72]. Наличието на прочелническа длъжност в района на Яш, участието на войници от „господство Яшко“ в сражението при Велбъжд, топонимите, съдържащи „Българи“ и „Шкеи“, както и накити от съкровищата на местни видни фамилии показват връзките на Яшката земя с България. Дали, докато в първите десетилетия на XIV в. Българското царство управлява дн. Бесарабия с Белград-Маврокастро, има определено политическо влияние на Търново върху земята на ясите? Показателно е, че преди това там наместник е погубеният от Теодор-Светослав Чака. През 1301 г. много алани напускат Яшката земя заради военната помощ, която оказват на Ногай, Чака и на сина на Чака – Кара-Кишек, и с посредничеството на епископа на Вичина намират убежище във Византия [Georgii Pachymeris... II. 1835, p. 307–308; ГИБИ X. 1980, с. 197–198; Порсин, А. А. 2018, с. 124–127]. Каталонският хронист Рамон Мунтанер пише за техния вожд Гиргон (Гиркон) [Рамон Мунтанер. 1994, с. 62, 73], чието име е достойно за предводител – на осетински означава ‘хребет; главна опора; голяма фигура’ [Порсин, А. А. 2018, с. 127]. Вероятно той е сред върховните вождове на ясите още в земите на дн. Молдова. Родът на Прочелниците може да заема водеща позиция в района на Яш след бягството на голяма част от тамошния алански елит. Все пак въпреки сътресенията, настъпили в Яшката земя по време на междуособиците в Златната орда, тя запазва автономия при управлението на Токтай и наследника му Узбек. Ако българите имат политическо влияние върху земята на ясите, това също може да обясни сведенията в „Анонимното описание“ и други извори за съседството на България с Галицко-Волинското княжество.

Предоставянето на дн. Бесарабия с важното пристанище Белград-Маврокастро на цар Теодор-Светослав дава възможност за възстановяване на бъл-

гарското влияние в днешните молдовски земи. Причина за щедростта на Токтай към българския владетел е ролята, която играе Чака като основна пречка пред хана да установи контрол над бившите владения на Ногай и ключовото място на Теодор-Светослав в неговото отстраняване. Ибн Халдун посочва, че Чака наследява Ногай [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 384]. Ето как Рукн-ад-дин Байбарс описва събитията около убийството на Ногаевия син: „Той [Чака] се укрил в една от неговите [на цар Теодор-Светослав] крепости и се приютил в нея, надявайки се, че при него е в безопасност. Неговите [на царя] приближени му казали: „Този [Чака], дошъл при теб, е враг на Токтай, който се стреми да го залови на всяка цена. Ако той [Токтай] узнае за пребиваването му при нас, ще дойде да ни погуби. Най-добре да го хванем [Чака] и да го уведоим [Токтай] за това. Той [царят] го хванал и затворил в своята крепост, наречена Търново, и известил за станалото Токтай, който заповядал да го убият. И той бил убит в тази година“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 117]. Сходни са сведенията на Ан-Нувайри и Ибн Халдун [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 161, 384]. В препис на съчинението на Ан-Нувайри името на Теодор-Светослав е предадено с формата „Сайруджа“ (Sairudja): „Чака, вярвайки, че не може да се мери с такива превъзхождащи го сили, се оттегил в страната на власите, където управлявал Сайруджа, един от неговите родственици. Той [Чака] бил заловен от служителите на Сайруджа, които се боели, че присъствието му ще доведе при тях войските на Токтай“ [D’Ohson, С. 1835, р. 756; Кръстев, К. 2011а, с. 109, 209]. В своите „Анали“ Абу’л-Фида посочва, че българският цар изпраща главата на Чака в Крим [Коновалова, И. Г. 1991, с. 72, 98; Порсин, А. А. 2018, с. 130], като с този зловещ дар той засвидетелства верността си към хана. И Теодор-Светослав, и Болярският съвет разбират опасността, която идва от Токтай, и са наясно, че „неудобният“ Чака трябва да бъде отстранен. С убийството на татарина българският владетел действа превантивно, ловко се измъква от едно трудно положение, печели доверието на златноординския хан и съумява да извлече ползи за себе си и царството. Ан-Нувайри и Абу’л-Фида датират погубването на Чака през 700 г. от Хиджра (16 септември 1300 – 5 септември 1301 г.) [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 161; Коновалова, И. Г. 1991, с. 72]. Татарският историк Шихабетдин Марджани (1818 – 1889) в своя двутомен труд „Сведения за историята на Казан и Булгар“ (1897, 1900 г.) цитира арабския учен Ибн ал-Варди: „В 700 година Джака убил своя брат Таку бин Бугну и между него и наместника му Тайфур започнала война. Тайфур удържал победа, след което се присъединил към Туктага [Токтай], а Джака, за да спечели време, избягал в Улак. Владетелят на Улак с лъжа подмамил Джака в крепостта Тарбу [Търново], където го убил и изпратил главата му на емира, а земите на Бугну били завладени от Токтага“ [Миргалеев, И. М., Абызова, Р. Р. 2018, с. 191]. Според тези малко по-различни данни Тертеровият син с хитрост подмамва Чака в своята столица, което означава, че българският владетел е лоялен към Токтай от самото начало на управлението си. Подобна версия не може категорично

да се приеме за достоверна, но все пак тя показва, че в отделни извори битува мнението за верността на Теодор-Светослав към златноординския хан, още преди да залови Ногаевия син.

Някои арабски автори подчертават значението, което има смъртта на Чака за Токтай. Рукн-ад-дин-Байбарс обобщава: „Така се освободило царството на Токтай от неговите противници и се изпълнили всичките му желания за гибелта на враговете му“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 117]. В препис към съчинението на Ан-Нувайри с кратко изречение са отбелязани последиците за златноординския хан от убийството на Ногаевия син: „Токтай нямаше повече врагове в обширните си владения“ [D’Ohson, С. 1835, р. 756]. Ибн Халдун също пояснява, че след смъртта на Чака и бягството на брат му Турай „за Токтай се очистила атмосферата от враговете и съперниците и се утвърдило положението му в държавата“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 384]. Абу’л-Фида след съобщението за убийството на Ногаевия син от Теодор-Светослав съвсем лаконично заключава: „Така царството на Ногай преминало у Токтай“ [Конова-лова, И. Г. 1991, с. 72; Кръстев, К. 2011 а, с. 112; Порсин, А. А. 2018, с. 130]. Въпреки че смутовете в Златната орда продължават още известно време след убийството на Чака, неговата смърт е много важна стъпка към тяхното преодоляване и това е забелязано от посочените арабски автори. Все пак вероятно предоставянето на дн. Бесарабия под управлението на търновския цар е резултат на комплекс от фактори. Върховенството на Златната орда над Българското царство се запазва и при Теодор-Светослав Тертер, който продължава да ѝ плаща данък. За Токтай няма промяна на политическото статукво в междуречието Дунав–Днестър: то пак е под властта му, но е управлявано от негов лоялен васал. В първите години след смъртта на Чака ситуацията в Златната орда остава напрегната и нестабилна, а заплахата за трона на Токтай – реална. През 701 г. от Хиджра (= 6 септември 1301 – 25 август 1302 г.) Ногаевият син Турай се завръща от Хулагуидска Персия и убеждава Сарайбуга, брат на Токтай, да се опита да сваля хана и да заеме мястото му. Двамата се отправят с 10-хилядна войска срещу златноординския владетел, но начинанието е неуспешно – те са екзекутирани, а бойците им се разпръсват [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 118, 161–162, 384]. В бившите Ногаеви западни владения Кара-Кишек, синът на Чака, продължава съпротивата, подкрепян от аланите, но е принуден да се спасява в Бдинското княжество [Тизенгаузен, В. Г. 1884, 119, 162; Павлов, П. 1987, с. 112–120; Кръстев, К. 2011 а, с. 123–125; Узелац, А. 2018, с. 246]. Много алани бягат от днешните молдовски земи заради помощта, която оказват на противниците на Токтай. В този смисъл дн. Бесарабия с Белград-Маврокастро може да е предадена под управлението на Теодор-Светослав поради различните огнища на съпротива и заговори в Златната орда в първите години на XIV в. (вкл. в Днестърско-Карпатския регион, където част от населението запазва враждебността си към Токтай) [Русев, Н. Д. 1999а, с. 100–101], а българският цар доказва своята лоялност с убийството на Чака. Освен това Токтай е анга-

жиран с междусобиците в източното крило на Ордата, защото след смъртта на хан Коничи (ок. 1277 – 1301) там се разгаря ожесточена борба за престола [Порсин, А. А. 2018, с. 133–140]. Не трябва да се пропуска и фактът, че западните области на татарската степна империя са разорени от кървавата гражданска война, последвана от страшна суша, продължила цели три години и довела до драстично намаляване броя на добитъка и до голям глад сред населението [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 436]. Бедствията засилват неспокойната обстановка в Златната орда и в съчетание с опасните вътрешни врагове и съперници на Токтай допълнително дестабилизируют положението на хана.

Възможно е доверието към Теодор-Светослав да се дължи и на неговия кумански произход, тъй като част от аристокрацията на Златната орда има татарио-куманско потекло. Както пише Ал-Омари: „Някога тази държава [Златната орда] била страна на кипчаците [куманите], но когато я завладели татарите, кипчаците станали техни поданици. След това те [татарите] се смесили и сродили с тях и земята взела връх над техните природни и расови качества и всички станали истински кипчаки, като че ли са от един род, заради това, че монголите се заселили в земята на кипчаците, встъпвали в бракове с тях и останали да живеят в тяхната земя...” [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 235; Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1993, с. 72]. Ако Ефросина, съпругата на Теодор-Светослав, е сестра на Таз, който минава на страната на Токтай и става негов верен военачалник, това дава допълнително благоприятно отражение върху отношенията между българския цар и хана [Георгиева, С. 2019, с. 367–372].

Има и други хипотези за предаването на дн. Бесарабия под българско управление. Според една от тях Токтай иска да подсигури тила си срещу евентуално изостряне на отношенията с генуезците и да намали влиянието на Византия, която владее Вичина и други градове в района на дунавските устия, отстъпени ѝ от Ногай [Коледаров, П. 1989, с. 87]. Друга вероятна причина за това решение на хана е предишната власт на България в тези земи, отнети ѝ от Ногай. Освен това Токтай запазва определен контрол над района на Дунавската делта – синът му Тукулбуга управлява Облучица-Исакча [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 117, 161].

За арабските автори е важно установяването на господството на Токтай в бившите Ногаеви владения. Предоставянето на дн. Бесарабия с Белград-Маврокастро на Теодор-Светослав е „вътрешна работа“ на хана по отношение на негов васал, чието царство според някои източни извори влиза в пределите на Златната орда. Показателно е сведението на ал-Муфаддал (поч. след 1358 г.), че държавата на Токтай достига чак „до границите на Константинопол“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 197], т.е. обхваща и Българското царство. Двойното подчинение на междуречието Дунав–Днестър и татарското върховенство над Търновска България са причина арабските автори да имат колебания докъде стига западната граница на Ордата – до Днестър, до Дунав или дори близо до Константинопол.

Съществува хипотеза, че Токтай не предава дн. Бесарабия на Теодор-Светослав, а българският цар владее областта с Белград-Маврокастро само в периода 1314 – 1316/1320 г. [Fine, J. 1987, pp. 228–229; Uzelac, A. 2016, с. 49–51; Кръстев, Л. 2020, с. 889–924]. Едва ли заради мимолетна българска власт, която продължава две или няколко години и не е утвърдена от могъщия златноордински хан, за междуречието Дунав–Днестър ще се наложат названията „Българска страна“, както се среща в някои арабски извори, и „България“ („провинция България“), употребявано от западни географи. Наистина подобни названия може да се дължат на силата на традицията в тези земи, изгубени от България в началото на 70-те години на XIII в., но не трябва да се пренебрегва изобилието от сведения за българското политическо и етническо присъствие в дн. Бесарабия от началото на XIV в. нататък, след като Теодор-Светослав застава на търновския престол.

Има и други данни, че върху голяма част от бившите западни владения на Ногай има само върховенство на Токтай, но не и негово пряко управление. Рукн-ад-дин Байбарс и Ан-Нувайри отбелязват, че Токтаевият син Тукулбуга се установява в Исака на Дунав и в местата, съседни на Железни врата, където са лагерите на Ногай [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 117, 161]. Железни врата е известният дунавски пролом [Vasary, I. 2005, p. 97; Узелац, А. 2015а, с. 168; Порсин, А. А. 2018, с. 140–141]. Това се потвърждава от сведението на Ибн Халдун, че Токтай изпраща сина си „в земите на река Дунав в съседство с Железни врата“ [Тизенгаузен, В. Г. 1884, с. 384]. Информацията на арабските автори, че Тукулбуга владее част от бившата територия на Ногай чак до Железни врата, не трябва да се приема буквално. Най-вероятно Токтаевият син не упражнява пряка власт над земите, простиращи се до дунавския пролом. В това отношение имаме примера с арабските извори, които дават сведения, че владенията на Златната орда достигат Цариград и в тях е включено и Търновското царство, което обаче не е под непосредствено татарско управление. Докато властта на Токтаевия син над Исака е реална [Атанасов, Г. 2009, с. 37–38], господството му над дн. Влашка низина е само номинално. От началото на XIV в. голяма част от Северинската земя със стратегически крепости като Северин и Гурен е под контрола на бдинските Шишмановци. Фактът, че Кара-Кишек заедно с 3000 конници намира убежище при Шишман и се поставя в негова служба, въпреки че е враг на Токтай, е важно свидетелство за това, че зависимостта на бдинския господар от златноординския хан е само формална. Макар и под върховенството на Златната орда, владетелите на Бдин на практика водят самостоятелна политика и имат обширни владения на север от Дунав. В Мунтения постепенно се обособява Влашкото княжество, което лавира между България и Унгария и за определени периоди признава сюзеренитета на едната или другата държава [Попов, Т. 2017, с. 209–218]. В началото на XIV в. вече съществува устойчиво влашко владение, за което свидетелстват „Щирийска стихотворна хроника“ (1309 г.) и трактатът на анонимен тоскан-

ски географ, написан в периода 1313 – 1315 г. [Гюзелев, В. 2000, с. 196–203; Узелац, А. 2015b, с. 237, 239]. Изглежда Тукулбуга, още в първите години на своето управление в Облучица-Исакча, има само номинално върховенство над земите до Железни врата. Освен това контролът на Ногай върху тази територия също не е пълен. Дори в района на Дунавската делта в периода 1273 – 1286 г. съществува автономна структура под татарски сюзеренитет и силно византийско влияние, със собствено монетосечене и главен град Исакча [Русев, Н. Д. 1999а, с. 157–158; Атанасов, Г. 2009, с. 30–33]. Към 1307 г. автономията на Исакча е възстановена, за което свидетелстват сечените в града хибридни монети [Русев, Н. Д. 1999а, с. 199; Атанасов, Г. 2009, с. 37–38]. В този смисъл както господството на Тукулбуга над Влашката низина, за което пишат арабски автори, се ограничава само до върховенство, а на тази територия се създава Влашкото княжество и има български владения, така е възможно татарската власт над дн. Бесарабия да се осъществява от Теодор-Светослав от името на хан Токтай и наследника му Узбек. Показателно е, че в Днестърско-Карпатския регион „господство Яшко“ също съхранява автономия. Пряката власт на Златната орда се запазва в част от междуречието Днестър-Прут, където през първата половина на XIV в. израстват златноординските градове при Стар Орхей на р. Ръут и при Костещ на р. Ботна [Полевой, Л. 1974, с. 151–168]. От стратегическата крепост Облучица-Исакча Тукулбуга има своеобразната роля на „надзорник“ на бившите западни владения на Ногай, в голяма част от които управляват васали на баща му Токтай. Това положение е в унисон с политиката на татарите спрямо повечето от техните подвластни страни (христоматиен е примерът с руските княжества), която им оставя значително самоуправление. Дори гр. Болгар Велики, резиденция на златноординския хан Бату и един от най-важните центрове на Златната орда, запазва автономен статут и там продължават да управляват с ограничени правомощия волжкобългарски емири [Владимиров, Г. 2019, с. 104–105].

Безспорно е, че въпреки васалната зависимост на Българското царство от Златната орда при Теодор-Светослав татарският натиск и намесата в българските дела рязко намаляват. Остават в миналото примерите с цар Георги I Тертер (1280 – 1292), принуден от татарите да избяга от България, и с цар Смилец (1292 – 1298), който „станал цар на българите по желанието на Ногай след бягството на Тертер“. Красноречив за стабилизацията на Българското царство е фактът, че Теодор-Светослав е първият български владетел от повече от половин столетие, починал на престола от естествена смърт, за разлика от неговите предшественици, които са или убити, или принудени да се спасяват с бягство. При царуването на Теодор Светослав за първи път от много години България води успешни сражения с Византийската империя и си връща Югоизточна Тракия с важните градове Ктения, Русокастро, Дъбилин (дн. Ямбол), Лардея, Несебър, Анхиало, Созопол и Агатопол [Кръстев, К. 2011а, с. 9, 61–84].

Съществува хипотеза, че в началото на управлението на Теодор-Светослав Българското царство губи още земи – района между Варна и Балчик, където има концентрация на „монетите със стремето“. Л. Кръстев ги датира през 1313 – 1314 г., когато след смъртта на Токтай в Златната орда избухват междуособици [Кръстев, Л. 2018, с. 909–910]. Първоначално Л. Лазаров смята, че тези дирхеми са сечени през 80-те години на XIII в., при безусловната власт на Ногай в Добруджа, но впоследствие, въз основа на липсата им в огромното съкровище от м. Узун баир край гр. Тулча, укрито около 1300 – 1301 г., изследователят измества тяхното датиране по време на нестабилната обстановка в Ордата в началото на XIV в., когато според него са сечени от обособен в Южна Добруджа татарски емир [Лазаров, Л. 2011, с. 165–166]. Има и друго мнение – монетната тамга не означава автоматично собственост върху територия, а получаване на данък от монетата, докато двете тамги върху „монетите със стремето“ показват, че доходът от монетосеченето е разделен между златноординския хан и неизвестна личност, която може да е и Теодор-Светослав [според изследователя нумизмат В. Овчаров]. Голям брой монети на българския цар са открити в дн. Североизточна България: Калиакра (17 бр.), Балчик (2 бр.), Варна (7 бр.), Аксаково (10 бр.), Дръстър (2 бр.) и т.н. [Атанасов, Г. 2009, с. 96; Атанасов, Г. 2010, с. 69]. В крепостта Кастрици (на 8 км северно от Варна) са намерени 51 медни монети на Теодор-Светослав. Показателно е, че само в столицата Търново са открити повече монетни находки на този български владетел. Машабната монетаризация на областта на Варна по време на възобновеното Българско царство става именно при управлението на сина на Георги I Тертер [Лазаренко, И. 2018, с. 284]. Значителната концентрация на монети на Теодор-Светослав в зоната Варна–Балчик свидетелства за вниманието, което царят отделя на района. Едва ли, след като той погубва най-големия враг на Токтай и изпраща главата му в Крим, за да демонстрира своята вяроност, златноординският хан ще го лиши от още земи. Освен това обстановката в Златната орда остава неспокойна, а Токтай продължава да воюва със своите вътрешни врагове и има нужда от лоялен васал, какъвто Теодор-Светослав показва, че е. Вероятно през 1304 г. българският владетел контролира дн. Североизточна България заедно с Черноморското крайбрежие и е подсигурен от север, за да начене военни действия против ромеите. Сериозните успехи срещу Византийската империя и унищожаването на Крънското владение на деспот Алдимир свидетелстват за увеличената военна мощ на Българското царство в началото на XIV в. Това се дължи на върнатите под властта на Търново стари български земи както в дн. Добруджа и по Черноморието, така и на север от Дунав, с техния човешки и икономически потенциал. Освен „Анонимното описание“, в което България е представена като „голямо царство“ (*imperium magnum*), през средатата на което протича Дунав, има и други извори за нейния териториален обхват през първите десетилетия на XIV в., когато тя до известна степен възстановява мощта си и своите пози-

ции в откъддунавските земи и Тракия. В съчинението „Анали на арагонската корона“ от Херонимо Сурита (1512 – 1580), отпечатано между 1562 – 1580 г., са описани народите под религиозното влияние на Византия в началото на XIV в. В този контекст там е отбелязано, че Българското царство (*imperio de los Bulgaros*) обхваща внушителното разстояние от 200 левги (*docientas leguas*) (1 испанска левга = на ок. 4,2 км) [Zurita, G. 1668, lib. VI, fol. I; Кръстев, К. 2011а, с. 10–11]. В трактата „Напътствие за извършване на кръстоносен поход“, написан от Раймон Етиен през 1332 г. на основата на по-стари негови наблюдения, се подчертава, че „обширното Българско царство“ (*imperium Bulgarorum latum*) се простира на повече от 20 дни път [Гюзелев, В. 2012, с. 341]. Макар тези сведения да са преувеличени, те отразяват териториалното разширение на България в началото на XIV в.

Три медни монети на цар Теодор-Светослав са открити в Прутско-Днестровското междуречие: при с. Татарещ, Кагулски р-н в Р. Молдавия (1 бр.), с. Орловка, Ренийски р-н на Одеска обл. в Украйна (1 бр.), и в централната част на дн. Р. Молдавия (1 бр.) [Русев, Н. Д., Кривенко, А. В., Овчаров, В. 2019, с. 194–195, 203]. Те са важно материално свидетелство за връзките на Българското царство с Днестърско-Карпатския регион.

Вероятно в края на царуването на Теодор-Светослав Златната орда поставя под свое пряко управление Белград-Маврокастро. За близо две десетилетия нападенията на татарите над България секват, което не само показва добрите отношения между Царството и Ордата, но е и косвено свидетелство за „изтеглянето“ на пряката татарска власт на север (независимо че Исакача остава под татарски контрол). Подновяването на походите на татарите на юг от Дунав през 1320 и 1321 г., които засягат българските и византийските земи, свидетелства, че българо-татарските отношения се влошават и вероятно тогава Узбек прекратява управлението на Търново в днестърското пристанище [Кръстев, К. 2011 а, с. 123, 127–128, 131]. Така властта на Теодор-Светослав в Белград-Маврокастро може да се датира в периода от 1301 докъм 1320 г. Не е сигурно, че после българите губят изцяло влиянието си на север от дунавските устия, защото някои крепости в зоната на Делтата остават в български ръце. Търновските царе запазват връзките си с Яшката земя и неин военен контингент участва в сражението при Велбъжд. Колкото и да е хипотетично, може да се предположи, че в началните години от управлението на цар Иван-Александър (1331 – 1371) България запазва някакво влияние на север от Дунавската делта. Още повече, че началото на царуването на българския владетел е белязано от успехи, които възстановяват достойното място на Българската държава в Югоизточна Европа – ромеите са разгромени при Русокастро, потушен е бунтът на Белаур в Бдинската област, уредени са отношенията със Сърбия. Влашкото княжество е под български сюзеренитет при цар Иван-Александър и през по-голямата част от царуването на наследника му Иван Шишман (1371 – 1395) [Павлов, П. 2010, с. 361–363]. За контактите на Българското

царство с дн. молдовски земи подсказват 54 монети на Иван-Александър и неговите синове Михаил IV Асен, Иван Шишман и Иван-Срацимир, открити в Прутско-Днестровското междуречие. Главната концентрация на български монетни находки от района е при градището Костеш на р. Ботна – общо 46 монети със сигурност или вероятност са оттам [Руссев, Н. Д., Кривенко, А. В., Овчаров, В. 2019, с. 195–198, 203–206]. Възможно е в този златноордински град да е живяло и българско население [Krivenkov, A., Ovtcharov, V. 2007, с. 229–234]. Повечето от монетите на Иван-Александър, открити на територията между Прут и Днестър, произхождат от Костеш, но негови монети са намерени и при с. Ханска (р-н Яловени в Р. Молдавия), с. Кошангалия (Кантемирски р-н в Р. Молдавия), с. Орловка и т.н. [Руссев, Н. Д., Кривенко, А. В., Овчаров, В. 2019, с. 203–205]

Междувременно след загубата на Белград-Маврокастро се случват други важни събития, които се отразяват твърде неблагоприятно върху българското влияние на север от Делтата. През 1337/1338 г. Вичина е завзета от татарите [Laurent, V. 1946, р. 231–232; Гюзелев, В. 1995, с. 28]. Килия още известно време остава в български ръце. Към 1341 г. айдынските османци на Омур паша предприемат нападение срещу града, ярко описано от османския поет Енвери (XV в.) в „Книга за везира“. Внутрителният флот на Омур достига Цариград, където пашата е тържествено посрещнат от „текфура“ (‘владетеля’ = Йоан Кантакузин) и в негова чест е дадено богато пиршество. После османците отплават на север и достигат Килия (Kili). Бранителите си предават сигнали с огньовете за тяхното пристигане и успяват да се организират за битка, но съпротивата им е сломена. Килия и други крепости са сринати и разграбени от нашествениците [Guboglu, M. Mehmet, M. 1966, р. 36–37; Гюзелев, В. 1981, с. 141–143]. Нападението на айдынските армии е извършено както за плячка, така и като предупреждение към Иван-Александър, че с кораби по Дунав могат да отведат в Бдин претендента за престола Шишман, един от синовете на цар Михаил III Шишман [Павлов, П. 1996, с. 74].

Деспот Добротица (преди 1360 – ок. 1385), амбициозният владетел на Добруджанското княжество, желае да контролира района на дунавските устия, но съзнава, че силите му са слаби пред татарската мощ. Възможност за негова голяма офанзива на север се появява след поражението на татарите през 1362 г. при р. Синюха, нанесено им от литовския велик княз Олгерд (1345 – 1377). Голям брой от основната монета в княжеството на Добротица – сръбският грош, върху който е поставена контрамарка със знаците на деспота, са открити при археологически разкопки в Нуфър, Исакача, Никулицел, Тулча, Енисала. Вероятно почти всички големи селища в региона на дунавските устия са завладени от Добротица [Атанасов, Г. 2009, с. 288]. За негови възможни успехи северно от Делтата подсказват контрамаркираните сръбски монети, намерени в района на с. Орловка [Crivenco, A., Ovcarov, V. 2012, pp. 24–25]. Вероятно след 1370 г.

татарите помагат на генуезците да изтласкат войските на деспота от тамошните твърдини [Атанасов, Г. 2009, с. 288]. Въпреки това Добротица продължава активно да действа в района. Неговата над четвъртвековна война с Генуа причинява на генуезките търговци много щети. Галерите на деспота кръстосват не само Черно море, но се промъкват и в дунавските устия – дори о. Ликостомо е застрашен от нападение [Гюзелев, В. 1995, с. 65; Божилов, И., Гюзелев, В. 2004, с. 397–398]. След отслабването на татарите и разширението на Молдова на изток до морето е възможно Добруджанското княжество да възстановява поне частично позициите си в Делтата. В своя „Пътепис“ (1427 г.) немският рицар Ханс Шилтбергер отбелязва, че то достига дунавските устия, като сведението му се отнася за 1396 г.: „И третата България лежи там, където Дунав се влива в морето, а столицата ѝ се казва Калиакра“ (*und das tritt Pulgrey ligt do die Thonau in das mer fleust und die hauptstadt haist Callakercka*) [Schiltbergers, H. 1885, p. 52].

През втората половина на XIV в. в района на Делтата и в земите на дн. Бесарабия се сблъскват интересите на немалко държавни формации: Златната орда, Литовското велико княжество, Генуа, Влахия, Молдова, Добруджанското княжество и някои владения на татарски бегове. За мястото на „третата България“ сред силите в региона свидетелстват литовско-руски летописи. В тях между съюзниците и приятелите на литовския велик княз Витовт (1391 – 1430) е посочен и „владетелят [Иванко Тертер, ок. 1385 – 1399?] на онази отвъдна Българска земя, наречен на български език деспот“ [ПСРЛ 35. 1980, с. 59, 75, 108].

Споменът за деспот Добротица остава в народната памет през вековете на османското владичество. Според предание княз Вълко Добруджански (Добротица) се сражава с османците близо до дунавските устия и умира в Бесарабия, при дн. гр. Вилково [Нейков, Б. 1985, с. 32]. Османският пътешественик Евлия Челеби (1611 – 1682) приписва основаването на гр. Провадия на „добруджанския крал Хелони“, под чиято власт са цяла България и Гърция и който „водил кръвопролитни войни с Чингиз хан и Токтамыш в Камерюлкамерското поле и в Акерман и понеже не пуснал татарите да нападнат Византия, то византийският император му дал името „Добър“ [Гаджанов, Д. Г. 1909, с. 649]. Сред тези фантастични данни могат да бъдат отделени достоверни зрънца. Крепостта Овеч (Провадия) наистина влиза в Добруджанското княжество [Атанасов, Г. 2009, с. 105–107, 255–256]. Името „Добър“ е тъждествено с името „Добротица“ и в лицето на „добруджанския крал Хелони“ трябва да видим прочутия български деспот. Сраженията с татарите, за които споменава Евлия Челеби, могат да се свържат с военните действия на север от Дунав, водени от войските на цар Иван Асен II срещу татарските нашественици в 1241 г., а сблъсъците при Белград-Маврокастро (Акерман) очертават крайния предел на българската държавна територия на североизток през XI – XIV в.

Топонимични, антропонимични и езикови сведения

Според някои изследователи основните характеристики на материалната култура (жилища, пещи, метални изделия и т.н.) в редица селища от Днестърско-Карпатския регион и през XIII в. продължават да са сходни с тези на културите „Дриду“ и „Рьдукънен“ [Spinei, V. 2009, p. 189, 200, 213–216 etc]. Въпреки противоречивите мнения българското участие в етнокултурните процеси на север от Дунав след падането на ранносредновековното Българско царство под византийска власт не може да бъде отречено [Руссев, Н. Д. 1995, с. 103–112].

Вече дадохме примери за названия „българи“ и „шкеи“ в района на Яш, но и на север, при старата молдовска столица Сучава, съществуват топонимични данни за славянско и в частност – за българско присъствие. Сред близо 20-те селища в околностите на града, около половината имат славянски названия (Строинци, Тишевци и др.) [Полевой, Л. 1979, с. 49]. Р. Шкея е приток на р. Сучава, а при с. Шкея, разположено на няколко километра от гр. Сучава, в края на XIV в. е издигната крепост, която да брани подстъпите към молдовската столица. В грамоти се срещат топонимите „българи“ и „шкеи“, които свидетелстват за българско етническо присъствие в Молдова [DRH. A. I. 1975, p. 176, 215, 227, 301, 397]. По-вероятно е да не се касае само за бежанци от османското нашествие [Бойчева, П. 1983, с. 42–44], а най-вече за старо българско местно население [Иванов, Й. 1986, с. 35; Павлов, П. 1996, с. 71]. Въпросът за славянското присъствие в тези земи е обширен и тук ще заеме много място да бъде разгледан, но трябва да се подчертае, че в молдовските владетелски документи има внушителен брой антропоними, топоними и хидроними със славянски произход. За разлика от титлата „прочелник“, името „Стоян“ не е прецедент в Молдова. Точно обратното. Молдовските документи съхраняват огромен брой славянски имена: Бежан, Блаж, Богдан, Братей, Войко, Вълчя, Дажбог, Детко, Доброслав, Драган, Драгослав, Драгота, Драгшан, Иван, Иванко, Кръстя, Милко, Мирчо, Радослав, Станислав, Стойко, Храбър, Ганка, Добра, Драгна, Рада, Станка и т.н. [DRH. A. I. 1975 и сл.]. Голяма част от тях имат южнославянски (вероятно български) произход и са засвидетелствани в България още през Средновековието. Във владетелските грамоти от Молдова присъстват много славянски географски названия: Берово, Бистрица, Будинци, Бял поток, Владимировци, Гърбовъц, Добреновци, Митюковци, Нямц, Панковци, Побратов поток, Поляна, Радомирово село, Скорцевци, Страхотин, Тополица, Топоровци, Чрън поток и др. [DRH. A. I. 1975]. Разбира се, част от тези топоними и хидроними може да са оставени от руското население в Молдовското княжество. Някои учени наблягат на значимия руски (русински) принос във формирането на молдовската народност, пренебрегвайки българския [Суляк, С. Г. 2004, с. 69–81]. А той не трябва да бъде подценяван. В румънския език, вкл. в молдовския му вариант, са запазени голям брой „българизми“. Предците на молдовците възприемат от южните славяни (българите) доста особености на езика, бита и вярванията, а южнославянската термино-

логия е разпространена във всички говори по цялата територия на Молдова [Мохов, Н. А. 1978, с. 43]. Изследователите отбелязват и редица географски названия в молдовските земи с южнославянски произход: Леповешна, Лапушна (1430 – 1431 г.), Борили (1432 г.), Въртоп (1436 г.), Саличе (1437 г.), Липовец (1437 г.), Лисец (1455 г.), Сухулец (1469 г.) и т.н. [Полевой, Л. 1979, с. 106]. От ок. 200 термина в молдовския език, свързани с производството на тъкани, 12,5 % имат латински произход, 39 % – източнославянски и 23 % – южнославянски [Мохов, Н. А. 1978, с. 42–43]. В молдовската пастирска терминология също се срещат редица думи като обор, окол, кошер, комарник и др., заимствани от българския език [Корчмарь, В. В. 1978, с. 240–241]. Силно е българското влияние и върху молдовския фолклор [Чебан, И. Д. 1978, с. 238]. Тези данни свидетелстват, че в пределите на дн. Молдова освен многобройно руско население, не са малочислени и българите. За значителното българско присъствие на север от Дунав говори фактът, че независимо от обитаването на откъддунавските земи от печенеги, узи, кумани и др. старите тюркски заемки в румънския език далече отстъпват по брой на българските. Възможно е част от българските думи в езика на молдовските латиноезични жители да са възприети от тях още в Марамуреш. Впрочем, дори през 1286 г., чак в дн. Словакия, в района на Спишкия манастир, живеят българи, които пазят не само своята народност, но и православната си вяра, въпреки насилията на местното католическо духовенство [Михайлов, Е. 1989, с. 79–80].

В контекста на тези данни, трябва да се посочи, че българският принос за държавното и културното развитие на Молдовското княжество е впечатляващ. Титли и служби като „воевода“, „господин“/ „господар“, „болярин“, „логотет“, „комис“, „столник“, „постелник“, „житар“, вече разгледаната „прочелник“, „граматик“, „граничер“ и др. свидетелстват за българо-византийското влияние върху молдовските институции. Съчиненията, писани в Молдова на среднобългарски език, продължават традициите на Търновската книжовна школа. Всичко това показва многостранното и продължително българско влияние в днешните молдовски земи.

* * *

Вероятно опора на българската власт северно от дунавските устия са крепостите в региона на Делтата и Белград-Маврокастро, важното пристанище при устието на Днестър. По същия начин Молдовското княжество до 1484 г. контролира дн. Бесарабия чрез твърдините Килия и Белград-Маврокастро. Част от земите в Днестърско-Карпатския регион през един или друг период са под властта на Търново, но изворите относно това как се е осъществявала тази власт, какъв е бил механизмът на управление са изключително оскъдни. Факт са връзките на Българското царство с тази територия. Кумани, бродници и алани участват във войските на търновските царе. Археологически находки и топонимични данни също подсказват подобни връзки. В извори от XIII –

XV в. (географски и исторически съчинения, писма, географски и мореплавателни карти, грамоти и др.) има данни за българското политическо и етническо присъствие на север от Дунавската делта, за съседство на България с Галицко-Волинското княжество и със земята на бродниците. Те показват, че част от Днестърско-Карпатския регион е схващана като българска земя и че за редица автори България не достига само дунавските устия, а в нейните предели влиза немалка територия на север от тях.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Ангелов, Б., Генов, М. 1922 – Божан Ангелов, Минко Генов. Стара българска литература (IX – XVIII в.) в примери, преводи и библиография. Т. II. София, 1922 [Bozhan Angelov, Minko Genov. Stara balgarska literatura (IX – XVIII v.) v primeri, prevodi i bibliografia. T. II. Sofia, 1922].

Антонова, В. 1995 – Вера Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995 [Vera Antonova. Shumen i Shumenskata krepost. Shumen, 1995].

Атанасов, Г. 2009 – Георги Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в. В. Търново, 2009 [Georgi Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo, Kam politicheskata, tsarkovната, stopanskata i kulturnata istoria na Dobrudzha prez XIV v. V. Tarnovo, 2009].

Атанасов, Г. 1993 – Георги Атанасов. Отново за локализацията на средновековния град Вичина. – *ИПр*, 1993, 3, 3–19 [Georgi Atanasov. G. Otnovo za lokalizatsiyata na srednovekovniya grad Vichina. – *IPr*, 1993, 3, 3–19].

Атанасов, Г. 2009 – Георги Атанасов. Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. (I). – *Археология*, 2009, 3–4, 92–101. [Georgi Atanasov. Moneti, monetarnitsi i monetno obrashtenie v Dobrudzhanskoto despotstvo prez vtorata polovina na XIV v. (I). – *Arheologia*, 2009, 3–4, 92–101].

Атанасов, Г. 2010 – Георги Атанасов. Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. (II). – *Археология*, 2010, 1–2, 61–76 [Georgi Atanasov. Moneti, monetarnitsi i monetno obrazhtenie v Dobrudzhanskoto despotstvo prez vtorata polovina na XIV v. (II). – *Arheologia*, 2010, 1–2, 61–76].

Божилов, И., Гюзелев, В. 2004 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istoria na Dobrudzha. T. 2, V. Tarnovo, 2004].

Бойчева, П. 1983 – Павлина Бойчева. Молдовските хроники от XV – XVI в. за българи на Сирет. – *Studia balcanica*, 1983, 17, 39–45 [Pavlina Boycheva. Moldovskite hroniki ot XV – XVI v. za balgari na Siret. – *Studia balcanica*. 1983, 17, 39–45].

Брун, Ф. 1880 – Филипп Брун. Догадки касателно участия Русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях. – В: *Черноморье*. Сборник исследования по исторической географии Южной России. Ч. II. Одесса, 1880, 347–362 [Filipp Brun. Dogadki kasatel'no uchastiya Russkih v delah Bolgarii v XIII i XIV stoletiyah. – V: *Chernomor'e*. Sbornik izsledovaniya po istoricheskoy geografii Yuzhnoy Rossii. Ch. II. Odessa, 1880, 347–362].

Венелин, Ю. 1829 – Юрий Венелин. Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Т. I. Москва, 1829 [Yuriy Venelin. Drevnie i nyneshnie bolgare v politicheskom, narodopisnom, istoricheskom i religioznom ih otnoshenii k rossiyanam. T. I. Moskva, 1829].

Владимиров, Г. 2019 – Георги Владимиров. Великата България на Волга през средните векове. София, 2019 [Georgi Vladimirov. Velikata Bulgaria na Volga prez srednite vekove. Sofia, 2019].

Войтович, Л. 2011 – Леонтий Войтович. Границы Галицко-Волынского государства. – *Русин*, 2011, 3, 5–41 [Leontiy Voytovich. Granitsy Galitsko-Volynskogo gosudarstva. – *Rusin*, 2011, 3, 5–41].

Гаглойти, Ю. С. 1966 – Юрий С. Гаглойти. Аланы и вопросы этногенезиса осетин. Тбилиси, 1966 [Yuriy S. Gagloyti. Alany i voprosy etnogenezisа osetin. Tbilisi, 1966].

Гаджанов, Д. Г. 1909 – Димитър Г. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – *ПСн БКД*, 1909, 70, 639–724 [Dimitar G. Gadzhanov. Patuvane na Evliya Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – *PSp BKD*, 1909, 70, 639–724].

Георгиева, С. 2019 – Сашка Георгиева. Брачна дипломация на средновековните български владетели. Пловдив, 2019 [Sashka Georgieva. Brachna diplomatsia na srednovekovnite balgarski vladeteli. Plovdiv, 2019].

ГИБИ VII. 1968 – *ГИБИ*. Т. VII. София, 1968 [GIBI. T. VII. Sofia, 1968].

ГИБИ X. 1980 – *ГИБИ*. Т. X. София, 1980 [GIBI. T. X. Sofia, 1980].

ГИБИ XI. 1983 – *ГИБИ*. Т. XI. София, 1983 [GIBI. T. XI. Sofia, 1983].

Григорьев, А. П., Фролова, А. Б. 2002 – Аркадий П. Григорьев, Ольга Б. Фролова. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди. – *Тюркологический сборник*. Москва, 2002, 261–302 [Arkadiy P. Grigoryev, Ol'ga B. Frolova. Geograficheskoe opisanie Zolotoy Ordy v entsiklopedii al-Kalkashandi. – *Tyurkologicheskii sbornik*. Moskva, 2002, 261–302].

Гюзелев, В. 1981 – Васил Гюзелев. Самият Търновград ще разтриб победите. Средновековни поети за България. София, 1981 [Vasil Gyuzelev. Samiyat Tarnovgrad shite raztrabi pobedite. Srednovekovni poeti za Bulgaria. Sofia, 1981].

Гюзелев, В. 1995 – Васил Гюзелев. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). София, 1995 [Vasil Gyuzelev. Ochertsі varhu istoriyata na Balgarskia Severoiztok i Chernomoriето (kraya na XII – nachaloto na XV v.). Sofia, 1995].

Гюзелев, В. 1997 – Васил Гюзелев. Българската диаспора и присъствие в Генуезката република през XIII – XV в. – *Родина*, 1997, I–II, 64–85 [Vasil Gyuzelev. Balgarskata diaspora i prisastvie v Genuezkata republika през XIII – XV v. – *Rodina*, 1997, I–II, 64–85].

Гюзелев, В. 2000 – Васил Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Т. 2. София, 2000 [Vasil Gyuzelev. Izvori za srednovekovnata istoria na Bulgaria (VII – XV v.) v avstriyskite rakopisni sbirki i arhivi. T. 2. Sofia, 2000].

Гюзелев, В. 2012 – Васил Гюзелев. България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV – XIV в.). София, 2012 [Vasil Gyuzelev. Bulgaria e ogromna oblast i mnogobroen narod. Zemya na blazheni. Srednovekovni geografski sachinenia za balgarskite zemi i balgarite (IV – XIV v.). Sofia, 2012].

Гюзелев, В. 2018 – Васил Гюзелев. Made in Bulgaria, made by the Bulgarians и други „български работи“ през Средновековието (VII – XIV век). – В: *Българско царство*. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. Отг. ред. доц. д-р А. Николов. София, 2018, 202–216 [Vasil Gyuzelev. Made in Bulgaria, made by the Bulgarians i drugi “balgarski raboti” prez Srednoviekovieto (VII – XIV vek). – V: *Balgarsko tsarstvo*. Sbornik v chest na 60-godishninata na dots. d-r Georgi N. Nikolov. Otg. red. dots. A. Nikolov. Sofia, 2018, 202–216].

Данова, Н. 2016 – Надя Данова. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София, 2016 [Nadya Danova. Bulgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek). Sofia, 2016].

Дашкевич, Н. 1873 – Николай Дашкевич. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873 [Nikolay Dashkevich. Knyazhenie Daniila Galitskogo po russkim i inostrannym izvestiyam. Kiev, 1873].

Димитров, Б. 1984 – Божидар Димитров. България в средновековната морска картография (XIV – XVII век). София, 1984 [Bozhidar Dimitrov. Bulgaria v srednoviekovnata morska kartografia (XIV – XVII vek). Sofia, 1984].

Димитров, Х. 1998 – Христо Димитров. Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998 [Hristo Dimitrov. Balgaro-ungarski otnoshenia prez Srednoviekovieto. Sofia, 1998].

Живковић, Т., Петровић, В., Узелац, А. 2013 – Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац. Anonymi descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис Источне Европе. Београд, 2013 [Tibor Zhivkovich, Vladeta Petrovich, Aleksandar Uzelats. Anonymi descriptio Europae Orientalis. Anonimov opis Istochne Evrope. Beograd, 2013].

Заимова, Р. 2000 – Райна Заимова. Арабски извори за българите. София, 2000 [Rayna Zaimova. Arabski izvori za balgarite. Sofia, 2000].

Новаковић, С. 1898 – Стојан Новаковић. Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354. Београд, 1898 [Stojan Novakovich. Zakonik Stefana Dushana, tsara srpskog, 1349 i 1354. Beograd, 1898].

Звездов, С. 2020 – Станимир Звездов. Споменавање на България в анонимната грузинска хроника от XIV в. „Жамтаагмцерели“. – *Минало*, 2020, 1, 22–25 [Stanimir Zvezdov. Spomenavane na Bulgaria v anonimnata gruzinska hronika ot XIV v. “Zhamtaagmtsereli”. – *Minalo*, 2020, 1, 22–25].

Иванов, Й. 1970 – Йордан Иванов. Български старини из Македония. Фототипно издание. Под редакцията на проф. Б. Ангелов и проф. Д. Ангелов. София, 1970. [Yordan Ivanov. Balgarski starini iz Makedonia. Fototipno izdanie. Pod redaktsiyata na prof. B. Angelov i prof. D. Angelov. Sofia, 1970].

Иванов, Й. 1986 – Йордан Иванов. Българите в Македония. Фототипно издание. Под редакцията на проф. В. Божинов и проф. Й. Заимов. София, 1986. [Yordan Ivanov. Balgarite v Makedonia. Fototipno izdanie. Pod redaktsiyata na prof. V. Bozhinov i prof. Y. Zaimov. Sofia, 1986].

Иречек, К. 1978 – Константин Иречек. История на българите. С поправки и добавки от самия автор. София, 1978. [Konstantin Irechek. Istoria na balgarite. S popravki i dobavki ot samia avtor. Sofia, 1978].

Картлис Цховреба 2008 – Картлис Цховреба. История Грузии. Тбилиси, 2008. [Kartlis Tshovreba. Istoria Gruzii. Tbilisi, 2008].

Кендерова, С., Стаматов, А., Стоименов, Д. 2011 – Стоянка Кендерова. Атанас Стаматов, Димитър Стоименов. Българските земи в средновековната арабописмена картографска традиция (IX – XIV в.). Атлас. София, 2011. [Stoyanka Kenderova, Atanas Stamatov, Dimitar Stoimenov. Balgarskitye zemi v srednovekovnata arabopismena kartografska traditsia (IX – XIV v.). Atlas. Sofia, 2011].

Козлов, В. И. 2015 – Владимир И. Козлов. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков н.э.: Балкано-Дунайская культура. 2015 [Vladimir I. Kozlov. Naselenie stepnogo mezhdurechya Dunaya i Dnestra kontsa VIII – nachala XI vekov n. e.: Balkano-Dunayskaya kul'tura. 2015].

Коледаров, П. 1989 – Петър Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 2. (1186 – 1396). София, 1989 [Petar Koledarov. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. Ch. 2. (1186 – 1396). Sofia, 1989].

Коновалова, И. Г. 1991 – Ирина Г. Коновалова. Арабские источники XII – XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель. – В: *Древнейшие государства на территории СССР*. Материалы и исследования. Москва, 1991, 5–115 [Irina G. Konovalova. Arabskie istochniki XII – XIV vv. po istorii Karpato-Dnestrovskih zemel'. – V: *Drevneyshie gosudarstva na teritorii SSSR*. Materialy i issledovaniya. Moskva, 1991, 5–115].

Коновалова, И. Г. 2009 – Ирина Г. Коновалова. Восточная Европа в сочинениях арабских географов (XIII – XIV вв.). Текст, перевод, комментарий. Москва, 2009. [Irina G. Konovalova. Vostochnaya Evropa v sochineniyah arabskih geografov (XIII – XIV vv.). Tekst, perevod, kommentariy. Moskva, 2009].

Кораћ, Д., Радич, Р. 1998 – Душан Кораћ, Радивој Радич. Из Каракорума у Бар (Србија у делу анонимног европског географа XIII века) – *ЗРВИ*, 1998, 37, 247–257 [Dushan Korach, Radivoj Radich. Iz Karakoruma u Bar (Srbija u delu anonimnog evropskog geografa XIII veka). – *ZRVI*, 1998, 37, 247–257].

Корчмарь, В. В. 1978 – В. В. Корчмарь. Славянские элементы молдавской пастушеской терминологии. – В: *Славяно-волошские связи*. Кишинев, 1978, 239–241. [V. V. Korchmar'. Slavyanskies elementy moldavskoy pastusheskoy terminologii. – V: *Slavyano-voloshskie svyazi*. Kishinev, 1978, 239–241].

Кравченко, А. А. 1986 – Анастасия А. Кравченко. Средновековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). Киев, 1986. [Anastasia A. Kravchenko. Srednovekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII – XIV v.). Kiev, 1986].

Красножон, А. 2012 – Андрей Красножон. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре. История строительства. Кишинев, 2012. [Andrey Krasnozhon. Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre, Istoria stroitel'stva. Kishinev, 2012].

Кръстев, К. 2011 а – Красимир Кръстев. Българското царство при династията на Тертеревци (1280 – 1323). Пловдив, 2011. [Krasimir Krastev. Balgarskoto tsarstvo pri dinastyata na Terterevtsi (1280 – 1323). Plovdiv, 2011].

Кръстев, К. 2011 б – Красимир Кръстев. Дипломатически отношения между Българското царство и Египет. – В: *Bulgaria Mediaevalis*, 2011, 2, 619–630. [Krasimir Krastev. Diplomaticheski otnoshenia mezhdu Balgarskoto tsarstvo i Egipet. – V: *Bulgaria Mediaevalis*, 2011, 2, 619–630].

Кръстев, К. 2015 – Красимир Кръстев. Покръстването на българите в арабските извори – В: *България в европейската култура, наука, образование, религия*. Ч. 1. Материали от четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05. 2014 г. Шумен, 2015, 41–48 [Krasimir

Krastev. Pokrastvaneto na balgarite v arabskite izvori. – V: *Bulgaria v evropeyskata kultura, nauka, obrazovanie, religia*. Ch. 1. Materiali ot chetvartata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam “Patuvane kam Bulgaria” – Shumen, 14–16.05. 2014 g. Shumen, 2015, 41–48].

Кръстев, Л. 2019 – Лъчезар Кръстев. Теодор Светослав – просопографски бележки за времето преди възцаряването му. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 11. Пространства на паметта. Велико Търново, 2019, 459–479 [Lachezar Krastev. Teodor Svetoslav – prosopografski belezhi za vremeto predi vazysaryavaneto mu. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. Т. 11. Prostranstva na pametta. Veliko Tarnovo, 2019, 459–479].

Кръстев, Л. 2020 – Лъчезар Кръстев. Цар Теодор Светослав и Златната орда (1300 – 1321). – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ч. 1. Велико Търново, 2020, 889–924 [Lachezar Krastev. Tsar Teodor Svetoslav i Zlatnata orda (1300 – 1321). – V: *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto*. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Ch. 1. Veliko Tarnovo, 2020, 889–924].

Кузев, А. 1987 – Александър Кузев. Владял ли е цар Тодор Светослав Маврокастро? – ГСУ – Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1, 1987, 101–106 [Aleksandar Kuzev. Vladyal li e tsar Todor Svetoslav Mavrokastro? – GSV – Nauchen tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania “Ivan Dujchev“, 1, 1987, 101–106]

Лазаренко, И. 2020 – Игор Лазаренко. Наблюдения за монетната циркулация по Черноморското крайбрежие на Южна Добруджа през XIII – началото на XIV в – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ч. 2. Велико Търново, 2020, 271–301 [Igor Lazarenko. Nablyudenia za monetnata tsirkulatsia po Chernomorskoto kraybrezhie na Yuzhna Dobrudzha prez XIII – nachaloto na XIV v. – V: *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto*. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Ch. 2. Veliko Tarnovo, 2020, 271–301].

Лазаров, И., Тютюнджиев, И., Павлов, П. 1993 – Иван Лазаров, Иван Тютюнджиев, Пламен Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII – XIV в.). Велико Търново, 1993 [Ivan Iazarov, Ivan Tyutyundzhiev, Plamen Pavlov. Dokumenti za polticheskata istoria na srednovekovna Bulgaria (XII – XIV v.). Veliko Tarnovo, 1993].

Лазаров, Л. 2011 – Лазар Лазаров. Сокровище с анонимными дирхемами из района Балчика (Северо-Восточная Болгария). – *Нумизматика Золотой Орды*, 2011, 1, 158–168 [Lazar Lazarov. Sokrovishte s anonimnymi dirhemami iz rayona Balchika (Severo-Vostochnaya Bolgaria). – *Numizmatika Zolotoy Ordyy*, 2011, 1, 158–168].

ЛИБИ III. 1965 – ЛИБИ. Т. III, София, 1965 [LIBI. Т. III. Sofia, 1965].

ЛИБИ IV. 1981 – ЛИБИ. Т. IV. София, 1981 [LIBI. Т. IV. Sofia, 1981].

Магистр Рогерий. 2012 – Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод. Перевод с латинского языка, вступительная статья и комментарии А. С. Досаева. Санкт-Петербург, 2012. [Magistr Rogeriy. Gorestnaya pesn' o razorenii Vengerskogo korolevstva tatarami. Latins-

kiy tekst i perevod. Perevod s latinskogo yazyka, vstupitel'naya statya i kommentarii A. S. Dosaeva. Sankt Peterburg, 2012].

Марко Поло. 2011 – Марко Поло. Милион. Превод Р. Д. Мандић. Предговор, редакција превода и коментари А. Узелац. Београд, 2011. [Marko Polo. Prevod R. D. Mandich. Predgovor, redaktsija prevoda i komentari A. Uzelats. Beograd, 2011].

Минаев, И. П. 1902 – Иван П. Минаев. Путешествия Марко Поло. Перевод старофранцузского текста. Санкт-Петербург, 1902. [Ivan P. Minaev. Puteshestviya Marko Polo. Perevod starofrantsuzskago teksta. Sankt-Peterburg, 1902].

Миргалеев, И., М. Абызова, Р. Р. 2018 – Ильнур М. Миргалеев, Резеда Р. Абызова. Шихабетдин Марджани о Золотой Орде. – *Золотоордынское обозрение*, VI/1, 2018, 181 – 198 [Il'nur M. Mirgaleev., Rezeda R. Abyzova. Shihabetdin Mardzhani o Zolotoy Orde. – *Zolotoordynskoe obozrenie*, VI/1, 2018, 181 – 198].

Михайлов, Е. 1989 – Емил Михайлов. Руси и българи през Ранното средновековие (до 964 г.). София, 1989. [Emil Mihaylov. Rusi i balgari prez Rannoto srednovekovie (do 964 g.). Sofia, 1989].

Мохов, Н. А. 1978 – Николай А. Мохов. Очерки истории формирования молдавского народа. Кишинев, 1978 [Nikolay A. Mohov. Ocherki istorii formirovaniya moldavskogo naroda. Kishinev, 1978].

Нейков, Б. 1985 – Балчо Нейков. Факийско предание. Сборки от народния живот. София, 1985. [Balcho Neykov. Fakiysko predanie. Sbirki ot narodnia zhivot. Sofia, 1985].

Ненов, К. 2015 – Кирил Ненов. България и българите в географско-пътеписната книжнина и картографията от XIII – XV в. Дисертация. Ч. I. София, 2015 [Kiril Nenov. Bulgaria i balgarite v geografsko-patepisnata knizhnina i kartografoyata ot XIII – XV v. Disertatsia. Ch. I. Sofia, 2015].

Ников, П. 1929 – Петър Ников. Българи и татари в средните векове. – *БИБ*, 1929, 3, 97–141 [Petar Nikov. Balgari i tatari prez srednite vekove. – *BIB*, 1929, 3, 97–141].

Николов, А. 2011 – Ангел Николов. Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. София, 2011 [Angel Nikolov. Povest polezna za latinite. Pametnik na srednovekovnata slavyanska polemika sreshtu katolitsizma. Sofia, 2011].

Павлов, П. 1987 – Пламен Павлов. Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV век. – *ВИСб*, XLIII/2, 1987, 112–120 [Plamen Pavlov. Mongolotatari na balgarska voenna sluzhba prez XIV vek. – *VISb*, XLIII/2, 1987, 112–120].

Павлов, П. 1994 – Пламен Павлов. Родът на Стоян Прочелник – стар български болярски род в Молдова през XIV – XV в. – *БСПр*, 3, 1994, 107–112 [Plamen Pavlov. Rodat na Stoyan Prochelnik – star balgarski bolyarski rod v Moldova prez XIV – XV v. – *BSPr*, 3, 1994, 107–112].

Павлов, П. 1996 – Пламен Павлов. Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Черноморие (XIII – XIV в.). – *БСПр*, 5, 1996, 189–198 [Plamen Pavlov. Kam interpretatsiyata na nyakoi arheologicheski i numizmatichni nahodki ot Severnoto Chernomorie (XIII – XIV v.). – *BSPr*, 5, 1996, 189–198].

Павлов, П. 1996 – Пламен Павлов. Българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII – XIV в. – В: *Страници от историята на българите в Северното Причерноморие*. В. Търново, 1996, 68–78 [Plamen Pavlov. Balgarskoto etnichesko i politichesko prisastvie v mezhdurechiето na Dunav i Dnes-

tar prez XII – XIV v. – V: *Stranitsi ot istoriata na balgarite v Severnoto Prichernomorie*. V. Tarnovo, 1996, 68–78].

Павлов, П. 2009 – Пламен Павлов. Ивайло и Ногай (За българо-татарските отношения през 1277 – 1280 г.). – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. 3. Велико Търново, 2009, 159–169 [Plamen Pavlov. Ivaylo i Nogay (Za balgaro-tatarskite otnosheniya prez 1277 – 1280 g.). – V: *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie*. Т. 3. Veliko Tarnovo, 2009, 159–169].

Павлов, П., Тютюнджиев, И. 1995 – Пламен Павлов, Иван Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). Велико Търново, 1995 [Plamen Pavlov, Ivan Tyutyundzhiev. Balgarite i osmanskoto zavoevanie (kraya na XIII – sredata na XV v.). Veliko Tarnovo, 1995].

Параска, П. 1981 – Павел Параска. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1981 [Pavel Paraska. Vneshnepoliticheskie usloviya obrazovaniya Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva. Kishinev, 1981].

Пашуто, В. Т. 1950 – Владимир Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950 [Vladimir T. Pashuto. Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoy Rusi. Moskva, 1950].

Полевой, Л. 1974 – Лазарь Полевой. Памятники золотоордынского времени (XIV в.). – В: *Древняя культура Молдавии*. Кишинев, 1974, 151–168 [Lazar' Polevoy. Pamyatniki zolotoordynskogo vremeni (XIV v.). – V: *Drevnyaya kul'tura Moldavii*. Kishinev, 1974, 151–168].

Полевой, Л. 1979 – Лазарь Полевой. Очерки исторической географии Молдавии (XIII – XV вв.). Кишинев, 1979. [Lazar' Polevoy. Ocherki istoricheskoy geografii Moldavii (XIII – XV vv.). Kishinev, 1979].

Полевой, Л. 1985 – Лазарь Полевой. Раннефеодальная Молдавия. Кишинев, 1985. [Lazar' Polevoy. Rannefeodal'naya Moldavia. Kishinev, 1985].

Полевой, Л. Федоров, Г. 1973 – Лазарь Полевой, Георгий Федоров. Археология Румынии. Москва, 1973. [Lazar' Polevoy, Georgiy Fedorov. Arheologia Rumynii. Moskva, 1973].

ПСРЛ VII. 1856 – Полное собрание русских летописей. Т. VII. Летопис по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург, 1856. [Polnoe sobranie russkih letopisey. T. VII. Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg, 1856].

ПСРЛ 35. 1980 – Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи бело-русско-литовские. Москва, 1980. [Polnoe sobranie russkih letopisey. T. 35. Letopisi belorussko-litovskie. Moskva, 1980].

Попов, Т. 2017 – Тервел Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в. София, 2017. [Tervel Popov. Balgarskata darzhavna traditsia vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabia ot kraya na XII do kraya na XV v. Sofia, 2017].

Попов, Т. 2018 – Тервел Попов. Българското влияние върху държавните институции на Влахия и Молдова (XIV – началото на XVIII в.). София, 2018 [Tervel Popov. Balgarskoto vliyanie varhu darzhavnite institutsii na Vlahia i Moldova (XIV – nachaloto na XVIII v.). Sofia, 2018].

Попов, Т. 2019 – Тервел Попов. Политическото присъствие на възобновеното Българско царство в днешна Молдова (XII – XIV в.). – *История*, 2019, XXVII/3,

251–276. [Tervel Popov. Politicheskoto prisastvie na vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo v dнешna Moldova (XII – XIV v.). – *Istoria*, 2019, XXVII/3, 251–276].

Порсин, А. А. 2018 – Артем А. Порсин. История Золотой Орды конца XIII – начала XIV веков в труде Рукн ад-Дин Бейбарса ал-Мансури „Зубдат ал-фикра“. Полный текст. Казань, 2018 [Artem A. Porsin. Istoria Zolotoy Ordy kontsa XIII – nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Din Beybarsa al-Mansuri “Zubdat al-fikra”. Polnyi tekst. Kazan’. 2018].

Рабинович, Р. 2005 – Роман Рабинович. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140 – 1240 гг. – *Русин*, 2005, 2, 69–85 [Roman Rabinovich. Problema prisutstviya Galitskoy Rusi v Karpato-Dnestrovskih zemlyah v 1140 – 1240 gg. – *Rusin*, 2005, 2, 69–85].

Райков, Б. 1989 – Божидар Райков. Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ (1762). София, 1989. [Bozhidar Raykov. Paisieviyat rakopis na “Istoria slavyanobolgarskaya” (1762). Sofia, 1989].

Рамон Мунтанер 1994 – Рамон Мунтанер. Хроника. София, 1994. [Ramon Muntaner. Hronika. Sofia, 1994].

Рашид-ад-Дин 1960 – Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. II. Перевод с персидского Ю. П. Верховского. Москва–Ленинград, 1960. [Rashid-ad-Din. Sbornik letopisey. T. II. Perevod s persidskogo Yu. P. Verhovskogo. Moskva–Leningrad. 1960].

Русев, П., Давидов, А. 1966 – Пеньо Русев, Ангел Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. София, 1966. [Penyo Rusev, Angel Davidov. Grigoriy Tsamblak v Rumania i v starata rumanska literatura. Sofia, 1966].

Руссев, Н. 1995 – Николай Руссев. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър. – *БСПр*, 1995, 4, 103–112 [Nikolay Russev. Nyakoi problemi na izuchavaneto na srednovekovnata balgarska materialna kultura v mezhdurechieto na Dunav i Dnestar. – *BSPR*, 1995, 4, 103–112].

Руссев, Н. Д. 1999 а – Николай Д. Руссев. На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв. Кишинев, 1999. [Nikolay D. Russev. Na grani mirov i epoch. Goroda nizovyev Dunaya i Dnestra v kontse XIII–XIV vv. Kishinev, 1999].

Руссев, Н. Д. 1999 б – Николай Д. Руссев. Молдавия в „темные века“: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. – *Stratum plus*, 1999, 5, 379–407 [Nikolay D. Russev. Moldavia v “temnye veka”: materialy k osmysleniyu kul’turno-istoricheskikh protsessov. – *Stratum plus*, 1999, 5, 379–407].

Руссев, Н. Д., Редина, Е. Ф. 2015 – Николай Д. Руссев, Евгения Ф. Редина. Погребение кочевника с византийскими монетами у озера Катлабух и развитие этнополитической ситуации на Нижнем Дунае в XII веке. – *Stratum plus*, 2015, 6, 99–107. [Nikolay D. Russev, Evgenia F. Redina. Pogrebenie kochevnika s vizantiyskimi monetami u ozera Katlabuh i razvitie etnopoliticheskoy situatsii na Nizhnem Dunae v XII veke. – *Stratum plus*, 2015, 6, 99–107].

Руссев, Н. Д., Кривенко, А. В., Овчаров, В. 2019 – Николай Д. Руссев, Андрей В. Кривенко, Владимир Овчаров. Находки болгарских монет XIII–XIV вв. на Прутском-Днестровском приграничье Золотой Орды. – *Stratum plus*, 2019, 6, 193–208. [Nikolay D. Russev, Andrey V. Krivenko, Vladimir Ovcharov. Nahodki bolgarskih monet XIII–XIV vv. na Prutskom-Dnestrovskom prigranichye Zolotoy Ordy. – *Stratum plus*, 2019, 6, 193–208].

Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014 – Светлана С. Рябцева, Олег К. Савельев. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. – *Stratum plus*, 2014, 5, 157–175. [Svetlana S. Ryabtseva, Oleg K. Savelyev. Nekotorye predmety iz tsvetnyh metallov i yuvelirnyi instrumentarii iz raskopok Belgorod-Dnestrovskoy kreposti. – *Stratum plus*, 2014, 5, 157–175].

СМЛ 1976 – Славяно-молдавские летописи (XV – XVI вв.). Москва, 1976. [Slavyano-moldavskie letopisi (XV – XVI vv.). Moskva, 1976].

Суляк, С. Г. 2004 – Сергей Г. Суляк. Осколки Святой Руси. Очерки этнической истории руснаков Молдавии. Кишинев, 2004. [Sergey G. Sulyak. Oskolki Svyatoy Rusi. Ocherki etnicheskoy istorii rusnakov Moldavii. Kishinev, 2004].

Тизенгаузен, В. Г. 1884 – Владимир Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинении арабских. Санкт-Петербург, 1884. [Vladimir G. Tizengauzen. Sbornik materialov, otnosyashchysya k istorii Zolotoy Ordy. T. I. Izvlecheniya iz sochinenii arabskih. Sankt-Peterburg, 1884].

Тизенгаузен, В. Г. 1941 – Владимир Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва–Ленинград. 1941. [Vladimir G. Tizengauzen. Sbornik materialov, otnosyashchysya k istorii Zolotoy Ordy. T. II. Moskva–Leningrad, 1941].

Тихомиров, М. Н. 1952 – Михаил Н. Тихомиров. Список русских городов, дальних и ближних. – *Исторические записки*, 1952, 40, 214–259. [Mikhail N. Tihomirov. Spisok russkih gorodov, dal'nyh i blizhnyh. – *Istoricheskie zapiski*, 1952, 40, 214–259].

Узелац, А. 2015 а – Александар Узелац. Под сенком пса. Татары и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015. [Aleksandar Uzelats. Pod senkom psa. Tataři i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka. Beograd, 2015].

Узелац, А. 2015 б – Александар Узелац. Источна и Југоисточна Европа у делу Анонимног тосканског географа. – В: *Споменица академика Милоша Благојевића* (1930 – 2012). Београд, 2015, 233–244 [Aleksandar Uzelats. Istochna i Jugoistochna Evropa u delu Anonimnog toskanskog geografa. – V: *Spomenitsa akademika Milosha Blagojevicha* (1930 – 2012). Beograd, 2015, 233–244].

Хаутала, Р. 2014 – Роман Хаутала. Два писма францисканцев из Крима 1323: латинский текст, русский перевод и комментарии. – *Золотоордынская цивилизация*, 2014, 7, 87–110. [Roman Hautala. Dva pis'ma frantsiskantsev iz Kryma 1323: latinskiy tekst, russkiy perevod i kommentarii – *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya*, 2014, 7, 87–110].

Чебан, И. Д. 1978 – И. Д. Чебан. Отражение в фольклоре процесса формирования молдавского народа – В: *Славяно-волошские связи*. Кишинев, 1978, 238 [I. D. Cheban. Otrazhenie v fol'klоре protsessa formirovaniya moldavskogo naroda – V: *Slavyano-voloshskie svyazi*. Kishinev, 1978, 238].

Чеботаренко, Г. Ф. 1973 – Георгий Ф. Чеботаренко. Калфа – городище VIII – X вв. на Днестре. Кишинев, 1973. [Georgiy F. Chebotarenko. Kalfa – gorodishte VIII – X vv. na Dnestre. Kishinev, 1973].

Чеботаренко, Г. Ф. 1982 – Георгий Ф. Чеботаренко. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X – XII вв. Кишинев, 1982 [Georgiy F. Chebotarenko. Naselenie central'noy chasti Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechya v X – XII vv. Kishinev, 1982].

Якубовский, А. Ю. 1927 – Александр Ю. Якубовский. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. – *Визан-*

тийский временник, 25, 1927, 53–76 [Aleksandr Yu. Yakubovskiy. Rasskaz Ibn-al-Bibi o pohode maloaziyskikh turok na Sudak, polovtsev i russkikh v nachale XIII v. – *Vizantiyskiy vremennik*, 25, 1927, 53–76].

Ћирковић, С. Михалчић, Р. 1999 – Сима Ћирковић, Раде Михалчић. Лексикон српског средњег века. Београд, 1999. [Sima Chirkovich, Rade Mihal'chich. Leksikon srpskog srednyeg veka. Beograd, 1999].

Achim, V. 2006 – Viorel Achim. La Coumanie de l'espace extracarpatique a l'epoque de la domination Hongroise, 1227 – 1241. – *Revue roumaine d'histoire*, 2006, XLV/1–4, 3–25.

Agrigoroaei, V. 2009 – Vladimir Agrigoroaei. The Vlachs and the Troubadour. Brief Analysis of Three Poems by Raimbaut de Vaqueiras. – *RESEE*, 2009, XLVII/1–4, 55–74.

Andreae Danduli Ducis Venetiarum. 1938 – Andreae Danduli Ducis Venetiarum. Chronica per extensum descripta. A cura di E. Pastorello. – *Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani*. T. XII. P. I. Bologna, 1938.

Brătianu, G. I. 1935 – Gheorghe I. Brătianu. Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Bucarest, 1935.

Cantemir, D. 1973 – Dimitrie Cantemir. Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei. București, 1973.

Chronique rimee... II. 1838 – Chronique rimee de Philippe Mouskes, publiee par le baron de Reiffenberg. T. II. Bruxelles, 1838.

Cronica de Giovanni Villani... I. 1823 – Cronica de Giovanni Villani a miglior lezione ridotta coll'aiuto de testi a penna. T. I. Firenze, 1823.

D'Ohson, C. 1835 – Constantin D'Ohson. Histoire des Mongols, depuis Tchinghuiz-khan jusqu'a Timour bey ou Tamerlan. T. IV. Amsterdam, 1835.

DRH. A. I. 1975 – DRH. Ser. A. Moldova. Vol. I (1384 – 1448). București, 1975.

DRH. A. III. 1980 – DRH. Ser. A. Moldova. Vol. III (1487 – 1504). București, 1980.

DRH. D. I. 1977 – DRH. Ser. D. Relații între Țările Române. Vol. I (1222 – 1456). București, 1977.

Fine, J. 1987 – John Fine. The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Michigan, 1987.

Georgii Pachymeris... II. 1835 – Georgii Pachymeris. De Michaelae et Andronico Palaeologis. Vol. II. Rec. Immanuel Bekkerus. – *CSHB*. Bonnae, 1835.

Gherman, E. 2010 – Elena Gherman. Un domeniu feudal din ținutul Cârligaturii. – *Cercetări Istorice*, 2010, XXIV–XXVI, 163–174.

Giovanni Giacomo Caroldo... I 2008 – Giovanni Giacomo Caroldo. Istoriei Venețiene. Vol. I. Ediție îngrijită de Șerban V. Marin. București, 2008.

Guboglu, M. Mehmet, M. 1966 – Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet. Cronici turcești privind Țările Române. Vol. I (Sec. XV – mijlocul sec. XVII). București, 1966.

Historia de expeditione... 1928 – Historia de expeditio Friderici imperatoris – *MGH. SRG. N. S. T. V.* Berloini, 1928.

Hurmuzaki, E. Densușianu, N. 1887 – Eudoxiu de Hurmuzaki, Nicolae Densușianu. Documente privitoare la istoria românilor. Vol. I. P. 1. (1199 – 1345). București, 1887.

Il libro di messer Marco Polo 1932 – Il libro di messer Marco Polo: cittadino di Venezia, detto Milione, dove si raccontano le meraviglie del mondo. Treves–Treccani–Tummineli, 1932.

Kovacs, S. 2005 – Szilvia Kovacs. Bortz, a Cuman Chief in the 13th century. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2005, LVIII/3, 255–266.

Krivenko, A. Ovcarov, V. 2012 – Andrei Krivenko, Vladimir Ovcarov. Monede medievale bulgărești descoperite pe teritoriul dintre Prut și Nistru. – *Al XIII-lea simpozion de numismatică*. Chișinău, 2012, 24.

Krivenkov, A. Ovtcharov, V. 2007 – Andrei Krivenkov, Vladimir Ovtcharov. Bulgarian coins found on Kostashty site in Moldova. – *Acta musei varanaensis. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea*. Сборник в чест на А. Минчев, 2007, VIII/2, 229–234.

Langu, S. 2003 – Sorin Langu. Fenomenul teaurizării în sec. XIII-lea – al XIV-lea în spațiul Extracarpatic. – *Danubius*, 2003, XXI, 25–45.

Laurent, V. 1946 – Vitalien Laurent. Le metropole de Vicina Macarie et la prise de la ville par les Tartares. – *RHSEE*, 1946, 23, 225–232.

Mandeville, J. 1991 – Jean de Mandeville. Reisen. Hildesheim–Zürich–New York, 1991.

Möhlenkamp, R. 1984 – Renate Möhlenkamp. Contribuții la istoria orașului Iași în secolele XIV – XV. – *Anuarul institutului de istorie și arheologie “A. D. Xenopol”*, 1984, XXI, 61–72.

Oberländer-Târnoveanu, E. 2003 – Ernest Oberländer-Târnoveanu. Monedă și societate pe teritoriile de la sud și est de Carpați (secolele VI – XIV). Cluj–Napoca, 2003.

Osservazioni storiche... 1788 – Osservazioni storiche, naturali, e politiche intorno a Valachia, e Moldavia. Napoli, 1788.

Papacostea, Ș. 1998 – Șerban Papacostea. Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th century. Cluj–Napoca, 1998.

Popescu, M. M. 1970 – Marin Matei Popescu. Podoabe medievale în Țările Române. București, 1970.

Recueil de historiens... II 1906 – Recueil de historiens des croisades. Document arméniens. T. II. Paris, 1906.

Scorpan, C. 1965 – Constantin Scorpan. L'ensemble archeologique feudal de Bîtea Doamnei. – *Dacia*, 1965, IX, 441–454.

Schiltbergers, H. 1885 – Hans Schiltbergers. Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben vob dr. V. Landsmantel. Tübingen, 1885.

Senga, T. 1988 – Toru Senga. Bela Kiralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak Hadjarataihoz. – *Szazadok*, LI – LIII/1–2, 1988, 36–51.

Spinei, V. 1986 – Victor Spinei. Moldova in the 11th – 14th centuries. București, 1986.

Spinei, V. 2009 – Victor Spinei. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden–Boston, 2009.

The Book of Ser Marco Polo... II. 1903 – The Book of Ser Marco Polo, the Venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Vol. II. London, 1903.

Uzelac, A. 2016 – Aleksandar Uzelac. The port of Maurocastro, emperor Theodore Svetoslav and the tatar elite in the Pontic steppes. – *Исторический часопис*, 2016, LXV, 45–59.

Vasary, I. 2005 – Istvan Vasary. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans (1185 – 1365). New York, 2005.

Zurita, G. 1668 – Geronimo Zurita. Anales de corona de Aragon. T. II. Caragoca, 1668.

Съкращения/ List Of Abbreviations

БИБ – Българска историческа библиотека [BIB – Balgarska istoricheska biblioteka]

БСПр – Българите в Северното Причерноморие [BSPr – Balgarite v Severното Prichernomorie]

ВИСб – Военноисторически сборник [VISb – Voенnoistoricheski sbornik]

ГИБИ – Гръцки извори за българската история [GIBI – Gratski izvori za balgarskata istoria]

ГСУ – Годишник на Софийския университет [GSU – Godishnik na Sofiyskia universitet]

ЗРВИ – Сборник радова Византолошког института [ZRVI – Zbornik radova Vizantoloskog instituta]

ИПр – Исторически преглед [IPr – Istoricheski pregled]

ЛИБИ – Латински извори за българската история [LIBI – Latinski izvori za balgarskata istoria]

ПСп БКД – Периодическо списание на Българското книжовно дружество [PSp BKD – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo]

CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

DRH – Documenta Romaniae Historica

MGH. SRG. N. S. – Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova series.

RESEE – Revue des etudes Sud-Est Europeenes